

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

ISSN 2305-9389

Літопис Волині

Всеукраїнський науковий часопис

Заснований у 2001 р.

Число 17

Луцьк
2017

*Рекомендовано до друку вченою радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № від 2017 р.)*

Редакційна колегія

Коцан Ігор Ярославович, доктор біологічних наук, професор, ректор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (головний редактор);

Цьось Анатолій Васильович, доктор наук із фізичного виховання і спорту, професор, перший проректор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Реєнт Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ, голова НСКУ;

Бондаренко Геннадій Васильович, кандидат історичних наук, професор (заступник головного редактора), голова Волинської обласної організації НСКУ;

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (відповідальний секретар);

Аркушин Григорій Львович, доктор філологічних наук, професор;

Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;

Бортніков Валерій Іванович, доктор політичних наук, професор;

Гаврилюк Олександр Никифорович, кандидат історичних наук, доцент;

Гаврилюк Світлана Віталіївна, доктор історичних наук, професор;

Демянюк Олександр Йосипович, доктор історичних наук, професор;

Карліна Оксана Миколаївна, кандидат історичних наук, професор;

Крамар Юрій Вікторович, доктор історичних наук, професор;

Кучерепа Микола Михайлович, кандидат історичних наук, професор;

Кучинко Михайло Михайлович, доктор історичних наук, професор;

Ленартович Олег Юрійович, доктор історичних наук, професор;

Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор;

Шабала Ярослав Миколайович, доктор історичних наук, професор;

Шваб Анатолій Георгійович, доктор історичних наук, професор;

Яцишин Михайло Михайлович, доктор юридичних наук, професор.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори.

Журнал є науковим фаховим виданням України, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата наук за напрямками «Історичні науки», «Філологічні науки» (див. додатки до постанови президії ВАК України від 22.12.2012 р. № 1-05/8 (філологічні науки), від 26.01.2011 р. № 1-05/1 (історичні науки)).

Формат 60×84¹/₈. 8,1 обл.-вид. арк., 8,37 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 3011. Свідоцтво про державну реєстрацію видане Міністерством юстиції України у 2009 році. Редакція, видавець і виготовлювач – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України ДК № 4513 від 28.03.2013 р.

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2017

© Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2017

ЗМІСТ

Історія і археологія України та Волині

Григорій Охріменко, Світлана Локайчук, Наталія Скляренко

Поховання тшинецько-комарівської культури як індикатор соціальних змін

Тарас Верба

Пам'ятки археології XVI–XVIII ст. у межах Луцького району

Ярослав Шабала

Землеволодіння та землекористування на Волині в Литовсько-Руську добу

Алла Дмитренко

Продукти збиральництва у народній медицині Житомирського Полісся (за польовими матеріалами)

Валентина Петрович, Ігор Петрович

Топографія міста Володимира XIII–XVIII ст.: історико-топонімічний аспект

Леся Качковська

Збереження сакральних пам'яток Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва на Правобережній Україні (1910–1919 рр.)

Анатолій Шваб, Наталія Мащенко

Виховна робота в школах західних областей УРСР в повоєнний час (на прикладі Ровенської області)

До 100-річчя Першої світової війни та Української революції

Геннадій Бондаренко

Круглий стіл Червищанський плацдарм

Геннадій Гулько, Микола Якименко

Маловідома сторінка історії Першої світової війни на Волині

Олександр Дем'янюк

Події доби Української Центральної Ради на території Волинської губернії в матеріалах архівів України

Анатолій Кравець

Сестри милосердя в період Першої світової війни

Історичні постаті краю

Ірина Лазарук –Кузьміна

Лесин цикл у творчості волинського поета Віктора Лазарука

Ірина Скакальська

Державотворча діяльність Бориса Козубського

Українсько-польські відносини

Альона Гарбарук

Сучасна польщизна Тернопільського краю на сторінках «Monitora Wołyńskiego» (2014–2017 рр.)

Рецензії

Ігор Пасюк

Рец. на науково-популярне видання: Кравець А. І., Гуляницький В. С. «Волинськими стежками людських доль». – Луцьк: Луцький педагогічний коледж, 2015. – 128 с.

Геннадій Бондаренко

Сповідь освітянки. Рец. на кн.: Кондратович О. П. На перехрестях долі. Спогади. – Луцьк : Надстир'я, 2016. – 328 с.

Оксана Калищук

Рец. на кн.: Микола Жулинський. Моя Друга світова: роман-хроніка в голосах. – К, : Ярославів Вал, 2016. – 416 с.

Волинезнавча література від 2015 р.

Літопис краєзнавчих подій з 2014 р.

Відомості про авторів

Історія та археологія Волині

УДК 903'5:903'16(477+438)

Григорій Охріменко,
Світлана Локайчук,
Наталія Скляренко

Поховання тшинецько-комарівської культури як індикатор соціальних змін

У статті подано інформацію про поховальні (підкурганні) пам'ятки тшинецько-комарівської культури на Волині, Поділлі та Подністров'ї в пізній період доби бронзи. Значна кількість багатих поховань показує соціальну диференціацію, протодержавні еволюційні процеси, а також свідчить про віддалені торгові зв'язки населення згаданих територій в кінці II тис. до н. е.

Ключові слова: доба бронзи, тшинецько-комарівське культурне коло, елітні поховання, курганна група, поховальні дарунки.

Григорій Охрименко, Светлана Локайчук, Наталия Скляренко. Погребения тшинецко-комаровской культуры как индикатор социальных изменений

В статье изложена информация о захоронениях (подкурганные) тшинецко-комаровской культуры на Волини, Подолье и Поднестровье в поздний период бронзового века. Значительное количество богатых захоронений показывает социальную дифференциацию, протогосударственные эволюционные процессы, а также свидетельствует об отдаленных торговых связях населения упомянутых территорий в конце II тыс. до н. э.

Ключевые слова: бронзовый век, тшинецко-комаровский культурный круг, элитные захоронения, курганная группа, погребальный инвентарь.

Grigory Okhrimenko, Svitlana Lokaichuk, Nataliia Skliarenko. Burials tshinetsko-komarowski culture as an indicator of social change

In the article information is given about the burial places (burial submound) of tshinetsko-komarivska culture on Volyn, Podolia and Podnesrovia in a late period of bronze age. Many rich burial places shows social differentiation, protostate evolutionary processes, and also they testifies to remote trade connections of population of the mentioned territories in the end II thousand B.C.

Keywords: bronze age, tshinetsko-komarivska cultural circle, elite burial places, burial mound group, gifts of burial places.

Постановка наукової проблеми та її значення. На теренах Північно-Західної України окремі кургани та курганні могильники тшинецької і комарівської культур досліджувалися в різні роки і дали значний матеріал для узагальнень та висновків. Цю тему вивчали Т. Сулімірський, С. Гамченко, М. Островський, Г. Оссовський, Я. Фітцке, І. Свешніков, С. Березанська, В. Самолук та ін., котрі розкопували кургани біля сіл Войцехівка, Івання, Дитиничі, Черськ, Шепель, Нетішин, Майдан-Липно. У результаті узагальнення даних про поховання в обох культурах встановлено, що в багатьох з них був дорогий поховальний інвентар з коштовних речей та особливий обряд – кремація, наявність зрубу (поховального будиночка), супровід з прислуги та дружин у чоловічих могилах, імовірно, вождів. Пропонована стаття присвячена проблемі вивчення ступеня стратифікації соціумів тшинецької і комарівської культур у переддержавний період на основі складових поховального обряду, зокрема особливостей насипів, могильних споруд, поховальних дарунків, у тому числі привезених з віддалених земель.

Метою статті є узагальнення даних про цвинтарі носіїв комарівської, тшинецької культур на теренах Західної України.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Носіїв тшинецької та комарівської культур вважають найдавнішими предками слов'ян, зона проживання яких охоплювала землі між Одером та Дніпром у II тис. до н. е. Курганні насипи зводилися на вододілах річок, на високих берегових ділянках. Зазвичай вони невеликі за розмірами (діаметр 12–15 м, висота – 1 м), хоча відомі й більші, зокрема діаметром до 25 м та висотою до 2 м. Поховання здійснювалися на рівні давнього горизонту або в неглибоких ямах. Серед них зафіксовані одиничні

(Черськ), колективні (Великий Боратин), сімейні (Івання). Кістяки скорчені, покладені переважно на боці, орієнтація східна або західна. Поховання супроводжувалися тризною, сліди якої простежуються за рештками вогнищ, попелом, побитими черепками, кістками тварин. Поховальні дарунки складаються з однієї або кількох посудин, крем'яних, кам'яних та палеометалевих виробів (у чоловічих – зброя, сокири, ножі, наконечники списів, дротиків, стріли; у жіночих – інколи бронзові та мідні прикраси). Чітко простежуються бідні та багаті поховання [3; 6; 8; 9; 16; 17, с. 184–214].

Відомо також багато ґрунтових (безкурганних) поховань, виявлених на надзаплавних терасах, піщаних дюнах. Вони супроводжувалися спаленням біля могили з наступним зсіпанням попелу в посудину. Так, поблизу с. Мала Осниця Маневецького р-ну Волинської обл. над старим руслом Стиру під час розкопок неолітичного поселення в уроч. Мазурка знайдено разом дві посудини – горщик та орнаментований черпак з ручкою, а також велику бурштинову намистину вишневого кольору.

Далі подаємо короткий опис окремих поховальних пам'яток:

1. с. Хобултова Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. В уроч. Бегета, в лісі, досліджувався курганий могильник. Знайдено предмети ранньої лужицької (?) культури: кельти, спіральні нараменники [20; 28].

2. с. Дитиничі Дубенського р-ну Рівненської обл. П'ять курганів розкопано М. І. Островським (всього було 9 насипів). Частина поховань кремаційні, частина тілопокладні. Знайдено посуд, бронзові прикраси. Де зберігаються матеріали – невідомо [20; 28].

За іншою інформацією, М. І. Островський дослідив два кургани:

Курган № 1 висотою близько 0,8 м, діаметром 5–6 м. Поховання виявлено в материкову – в ямі глибиною 1 м. Скорчений кістяк орієнтований головою на північний захід. З правого боку від нього стояв *маленький горщик з вушком чорного кольору*. На поясі була двоспіральна фібула з цвяхоподібною шпилькою в петлі. Фібула виготовлена з круглого дроту, шпилька – з чотиригранного. Біля черепа знайдено скроневу верболисту підвіску [3, с. 58–59]. Не виключено, що поховання належало до культури комарівської або Ноуа.

Курган № 2 мав висоту близько 1 м, діаметр 7–8 м. Покійник покладений в материковій ямі скорчено, на лівому боці. Біля правої руки лежала довга бронзова шпилька зі спіральною голівкою. Поблизу голови знайдено посудину з ручкою та фрагмент діадеми. Речі замальовані, проте майже всі втрачені [3, с.59].

3. с. Коритне Радивилівського р-ну Рівненської обл. Розкопки курганного могильника проводилися в 1849 та 1878 роках. Досліджувалися кургани культури шнурової кераміки (?), комарівської. В кургані № 2 виявлено скорчений скелет. Там же була *двовуха ваза, характерна для культури Ноуа* [28].

4. с. Понібель Рівненського р-ну Рівненської обл. У 1926 р. розкопано курган з комарівською керамікою та людськими кістками (Sawicka, 1926).

5. с. Сокиринці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. Дослідження проведено в 1841–1850 р. Спочатку розкопано кілька курганів, потім ще чотири. Оpubліковано Л. Козловським. Миска зберігається в музеї Кракова (?) [22; 28].

6. с. Сивки Білогірського р-ну Хмельницької обл. Чотири кургани досліджені в 1876–1878 рр. (Z. Głogier, Z. Radzimiński, B. Rupniewski – матеріал зберігається в Кракові (№ 3558)), один – іншої культури, два культури кулястих амфор, три порожні (кенотафи-?), чотири, можливо, комарівської культури. Два скелети лежали в неанатомічному положенні. Поряд з кістяками знайдено миску та фрагменти кераміки, відщепи кременю [22; 28].

7. с. Черськ Маневецького р-ну Волинської обл. Я. Фітцке дослідив курган тшинецької культури. Знайдено тюльпаноподібний горщик та уламки бронзового браслета зі спіральними кінцями [4, с. 200].

8. с. Чарукові Луцького р-ну Волинської обл. Поблизу села Я. Фітцке дослідив курган комарівської культури. Виявлено тюльпаноподібну посудину, *вазу, бронзовий браслет* [4, с.200]. З Чарукова походить також шпилька з посохоподібною голівкою.

9. с. Шепель Луцького р-ну Волинської обл. Яном Фітцке розкопано курган, в якому було два поховання з тілопокладанням. Біля скелетів знайдено бронзові прикраси [4, с. 200]. Не виключено, що поховання належить до елітних.

10. м. Дубно Рівненської обл. У передмісті Сурмичі 1895 р. співробітники музею виявили поховання з тілопокладанням. Біля кістяка знайдено вазу та тюльпаноподібну посудину [26; 4, с.199].

11. с. Войцехівка (нині с. Колосіївка Полонського р-ну Хмельницької обл.). За 2 км від р. Случ

(на її лівому березі) навпроти села 1924 року С. Гамченко проводив розкопки могильника. Археологічні роботи продовжили Е. Лагодовська та Ю. Захарук у 1948 р. Могильник складався з кількох курганних груп – по 3, 4, 7 насипів, розташованих на відстані близько 0,5 м один від одного. Діаметр курганів – від 20 до 50 м. Загалом досліджено 13 курганів, у яких виявлено 28 поховань, здійснених на рівні материка або в неглибоких ямах. З 28 поховань 8 складалося з трьох скелетів, чотири – з двох. Усі покійники були покладені в скорченому положенні, переважно на лівому боці. Орієнтація східна або західна. У парних похованнях кістяки лежали «валетом». Сліди тризни простежуються за залишками вогнищ, біля яких розкидані кістки тварин та битий посуд. Інвентар чоловічих та жіночих поховань різний. У чоловічих були крем'яні ножі, наконечники стріл, дротиків, у жіночих – прикраси: браслети, кільця, шпильки. Майже в усіх похованнях виявлено кераміку [3, с.56–57; 8, с.62–77; 9, с. 69–74].

12.с. Кустовці Полонського р-ну Хмельницької обл. На лівобережжі р. Случ у 1852 р. було відкрито курган. Біля похованого знайдено дві посудини, два браслети зі спіральними кінцями, один багатоспіральний браслет, шийна гривна, двоштиткова фібула [21, с.113–115]. Імовірно, поховання належить до комарівської культури.

13.с. Троянів поблизу Житомира (Житомирського р-ну). В селі 1896 року було розкопано курган. Біля кістяків знайдено пару бронзових браслетів зі спіральними щитками на кінцях [1, с.95].

14.с. Івання Дубенського р-ну Рівненської обл. Усього біля села в уроч. Могилки було щонайменше 4 кургани. У 1938 р. при будівництві дороги біля кладовища знайдено інгумаційне поховання. На лівому боці грудей похованого знайдено шпильку довжиною 47 см. Верхня її частина розклепана в трикутну пластину. З іншого поховання, виявленого в довоєнні роки, походить втрачений бронзовий браслет з кінцями, закрученими в спіральні щитки. У 1964 р. під час риття силосних ям пошкоджено поховання з бронзовими речами. Збереглася лише бронзова сокира (Рис. 1: 2). Приблизно в тому районі краєзнавцями знайдено бронзовий кинджал (нібито переданий до Львова). У 1965 р. тут працювала археологічна експедиція під керівництвом І. Свешнікова, яка досліджувала курган діаметром 45–50 м, висотою 1,5 м [14, с.159]. Інший курган (четвертий) діаметром 25 м, висотою 1,6 м розташований за 100 м від попереднього (досліджувався в 1966 р.). У південно-західному секторі кургану, на глибині 1,75 м від верху насипу, знайдено місце кремації. Виявлено рештки дубових стовпів від зрубу площею 4,4х6,2 м. Там було три поховання. У похованні № 1 виявлено скелет жінки зі спіральними браслетами на руках та наголінником із закрученими кінцями вище від коліна. На правій нозі (вище стопи) було 2 наголінники. На грудях виявлено довгу шпильку. Біля ніг стояла велика ваза. У прямокутній ямі 2,2х3–3,2 м було поховання чоловіка, де знайдено наконечник стріли, бронзову шпильку, кинджал, золоту сережку, керамічний кубок. У жіночому похованні (№ 5) знайдено 2 спіральні браслети, на нозі один наголінник зі скрученими щитками та дві посудини [14, с.160–166]. Основним похованням було чоловіче, інші, ймовірно, жіночі його супроводжували. Автор розкопок пише, що воно належало представникам родової знаті [14, с.167]. На думку проф. Пшемислава Макаровича, два підкурганні комплекси з Івання можна зарахувати до «класичної» фази розвитку комарівської культури з помітними рисами культур Ноуа та Сабатинівка, пов'язаними з металургійними центрами, що підтримували стосунки з Семиградям (Румунія) та опосередковано з пізньоелладською Егесю. Описані поховання є виразним свідченням прогресуючого процесу збагачення комарівських еліт [24, с.346–348].

15.м. Нетішин Хмельницької обл. На території міста біля кар'єру В. Самолюком розкопано курган № 8, у якому було 2 парні поховання, покладені головами в протилежні боки у скорченому положенні. Виявлено багатий інвентар: бронзові шпильку, наконечник списа, два браслети, фрагменти діадеми, підвіски, намистини, прясло, наконечники стріл [5, рис. 2]

16.с. Майдан-Липно Маневецького р-ну Волинської обл. У 1975–1977 рр. археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР проводилися розкопки курганного могильника в уроч. Кургани. Під час досліджень виявлено чотири насипи східнотшинецької культури. Діаметр першого приблизно 20 м. З'ясувалося, що на площі близько 6 м було проведено кремацію. Знайдено фрагменти 10–12 посудин. Курган № 2 (d– 10 м, h – 1 м). Від кремації залишилося скупчення попелу в плямі близько 2 м та фрагмент однієї посудини. Кургани № 3 та № 4 були менших розмірів: діаметром, відповідно, 8 м та 7–7,5 м, висотою 0,4 м та 0,5 м. Поховальний обряд аналогічний до попередніх [6, с.53–56].

17.с. Боратин Луцького р-ну Волинської обл. У 1937 р. Ян Фітцке в уроч. Гребельки розкопав курган і відніс його до стжижовської культури. Кераміки в ньому не виявлено. Два кістяки були покладені «валетом». М. Бандрівський висловив думку про належність подібних поховань до

тшинецько-комарівської культури [2, с.83]. При похованих знайдено фрагменти діадеми, інші металеві прикраси, що не збереглися. Це дає підстави віднести його до поховань знаті.

18.с. Буківна Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. Могильник КК розташований на високому правому березі Дністра і є однією з базових пам'яток комарівської культури тшинецько-комарівського культурного кола [12; 25]. Тут було кілька курганних груп, переважно із кількох насипів. Кургани мали різні розміри – від діаметру 20 м, висотою 1 м до 60 в діаметрі та близько 3 м висоти. Дослідження проводили в 1931 р. Ян Брик, у 1936 р. Маркіян Смішко, Ірена Сівкувна [Врук, 1932; Siwkówna, 1937], з 2010 до 2013 рр. тут працювала польсько-українська експедиція Інституту археології НАН України та університету імені А. Міцкевича з Познаня [10, с.58–59]. До елітних поховань цього могильника можна віднести курган № 3, розкопаний експедицією у 2012 р. Навколо ями, розміром 0,7–1,1х2,3 м, відкрито рештки згорілої дерев'яної конструкції, обмазаної глиною, 7 посудин, бронзову шпильку, золоту підвіску. Шпилька, ймовірно, була покладена в дерев'яний футляр, шириною 2,7 см [10, с.68–69]. Дерев'яна конструкція виявлена також у кургані № 2 (0,85х1,9 м). Там знайдено частину бронзової шпильки. Інші бронзові речі було пограбовано. Біля голови похованого лежали рештки дерев'яної чаші з дуба. Могильник функціонував з 2100 до 1013 рр. до н. е. [10, с.76, Табл. 1]. Він був приурочений до однієї з переправ через Дністер «на Карпатському відгалуженні транс'європейського лісостепового шляху доби бронзи» [11, с.350], що і пояснює багатство та значення Буківнянського могильника [10, с.77].

19.с. Кордишів Шумського р-ну Тернопільської обл. У статті В. Ільчишина «Комарівський горизонт багатшарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині» (2016 р.) описано, зокрема, поховання № 1, виявлене розкопом 2015 р. Скелет перебував у напівскорченому положенні, на грудях лежала велика цвяхоподібна шпилька, довжиною 28,6 см. Зі східного боку від нього відкрито скелет № 2. На зап'ястях обох рук збереглися бронзові спіральні браслети: на правій руці виріб мав 3,5 оберта, на лівій – 4,5 оберта. Уздовж лівої руки лежала цвяхоподібна шпилька довжиною 39,4 см. На шії скелета була бронзова гривна зі спіральними щитками у 5 обертів, закрученими в протилежні боки. Поблизу лицевої частини черепа знайдено пару масивних браслетів зі спіральними щитками. Діаметр одного – 9–9,2 см, іншого – 8,8–8,4 см. Автор припускає, що вони були покладені до шкіряного мішечка. Біля черепа також стояла мисочка висотою 6,3 см. Імовірні розміри поховальної ями – 1,8х1,5 м [7, с.262–263].

Найбільш важливим для нашої теми є центральне поховання (№ 1) з кургану № 3, у якому були 2 браслети та пишній інвентар з бронзових прикрас [7, с.268]. І далі автор продовжує: «Прикраси з кургану в Іванні є практично ідентичні до кордишівських. В обох випадках виявлено шпильки «ночного» типу з 4 протуберанцями...» [7, с.269]. Автор зупиняється на похованнях у дерев'яних зрубках і цитує С. Лисенка, що вони типові для Івання, Гордіївки, та належать до горизонту елітних поховань. У висновку звернуто увагу на велику кількість двовухих ваз «ночного» типу – 6 посудин на 8 поховань. Також наводиться думка М. Бандрівського, що поховання в позі «валета» («антитеза») належать до заможних (курган № 3, Кордишів) [7, с.270].

Отже, могильників та окремих поховань тшинецької та комарівської культур на Волині та сусідніх територіях відомо небагато, проте їх наукова цінність незаперечна, тим більше, що досліджених поселень цих культур мало.

Особливе значення для вивчення розвитку суспільних відносин мають багаті поховання [13, с.37–47]. До них відносили зазвичай описані І. Свешніковим два кургани поблизу с. Івання на Ікві [14, с.114–120; 16, с. 82–84] (1), с. Нетішин на р. Горинь [5, с.111–125; 17, с.184–214] (2) та деякі інші, менш відомі. Проте їх значно більше: курганний могильник поблизу с. Кордишів на Тернопільщині [7, с.259–272], Войцехівка на р. Случ [3; 9, с.69–74], с. Комарів Івано-Франківської обл. у Подністров'ї [16, с.78–88; 28; 29, с. 39–107], Гордіївський могильник на Вінничині [18] та ін.

На особливу увагу заслуговують вищезгадані пам'ятки (Івання, Войцехівка, Кордишів, Гордіївка, Нетішин, Комарів), оскільки всі вони мають відношення як до комарівської культури, так і Ноуа – своєрідний етнічний симбіоз. Як відомо, носії культури Ноуа походять з території сучасної Румунії. За даними польських археологів, на їх землях також виявлені цвинтарі комарівської культури. Тобто, там міг відбуватися тривалий процес співпраці та співжиття населення двох культур (подібне спостерігалось у стосунках культури Ноуа з багатоваликовою, зрубною, Кослоджень, і як наслідок поява сабатинівських пам'яток). Тобто можемо констатувати, що з появою в Подністров'ї носіїв культури Ноуа не лише з'являється більше металевих виробів, а й майстерень з їх виготовлення; прискорюються протодержавні еволюційні зрушення. *Про сформованість значних верств правлячої верхівки і свідчать згадані елітні могили.*

Третім моментом є виділення шляхів зв'язку, обміну між регіональними центрами влади, де і розташовані згадані поховання. Подальше аналітичне опрацювання цієї теми дасть можливість глибше вникнути в контакти людності Балкан, Подунав'я, Подністров'я з північними регіонами, а саме Поділлям та Волинню.

Вивчення обряду поховань, як рідкісних повноцінних закритих комплексів, дає важливу інформацію не лише про духовну, а й про матеріальну культуру, господарство, соціальну структуру населення.

Висновки. Таким чином: I. Межу між тшинецькою та комарівською культурами можна проводити по північних кордонах волинської височини, але більш імовірно, по лінії Остріг–Дубно і далі на захід.

II. Приблизно до цих меж сягали проникнення найбільш північних «ноїчних» старожитностей.

III. До них можна віднести: 1) зольники (попелища) поблизу Нетішина; 2) поховання поблизу с. Дитиничі; 3) Коритниця (курган 2); 4) ґрунтові поховання неподалік Львова; 5) Івання; 6) Дорогоща (кургани з матеріалами різних культур); 7) Колосівка (кол. Войцехівка).

IV. Проникнення окремих артефактів комарівської та культури Ноуа відомі ще північніше: 1) Будники Любомльського р-ну (частина посудини); 2) Лище (поблизу Луцька – бронзова шпилька); 3) смт Гоща (шпилька); 4) Осова Костопільського р-ну (дворучна ваза, попелище, що має вигляд кургану) Рівненщини; 5) Мала Осниця Маневецького р-ну Волинської обл. (комарівський кубок з поховання).

V. До багатих (елітних) поховань комарівської та Ноуа культур Західної Волині відносимо: 1) Івання (чотири кургани –?); 2) Дитиничі Дубенського р-ну Рівненщина; 3) Нетішин (кург. № 8); 4) Дорогоща (Хмельниччина); 5) Колосівка; 6) Кустовці (Житомирщина); 7) Скірче Горохівського р-ну Волинської обл.; 8) Кордишів Тернопільської обл.; 9) Гордіївка Вінницької обл.; 10) Комарів (кург. 8, 6, 28) Івано-Франківської обл. та ін.

VI. Кількість курганів елітних поховань свідчить про зростаючий прошарок родової знаті в період пізньої доби бронзи під впливом Балканських, Наддунайських цивілізаційних центрів.

VII. Неординарні поховання знаті могли вирізнятися розмірами курганів: максимальний діаметр 40–60 м, обрядом кремації, парними похованнями «валетом», наявністю зруба, дорогими офірами з кольорових металів.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волинской губернии / В. Б. Антонович. – М.: Типогр. Г. Лиснера, А. Гешеля, 1900. – 135 с.
2. Бандрівський М. С. Проблема етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи / М. С. Бандрівський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 72–91.
3. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы / С. С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1982. – 212 с.
4. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1972. – 268 с.
5. Березанська С. С. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь / С. С. Березанська, Т. Ю. Гошко, В. О. Самолюк // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 111–125.
6. Березанська С. С. Нові пам'ятки східнотшинецької культури на Волині / С. С. Березанська, Г. В. Охріменко, В. К. Пясецький // Археологія. – 1987. – № 60. – С. 50–57.
7. Ільчишин В. Комарівський горизонт багатощарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині / В. Ільчишин // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2016. – Вип. 20. – С. 259–272.
8. Лагодовська О. Ф. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині / / О. Ф. Лагодовська // Археологія. – К., 1948. – Вип. 2. – С. 62–77.
9. Лагодовська О. Ф., Захарук Ю. М. Нові дослідження Войцехівського могильника / О. Ф. Лагодовська, Ю. М. Захарук // Археологічні пам'ятки Української РСР. – К., 1956. – Т. 6. – С. 69–74.
10. Лисенко С. Д. Курганний могильник комарівської культури біля с. Буківна / С. Д. Лисенко, Є. І. Шкляревський, С. М. Разумов, П. К. Макарович // Археологія. – 2015. – № 3. – С. 58–77.
11. Лысенко С. Д., Лысенко С. С. Сухопутные коммуникации восточного ареала тшинецкого культурного круга / С. Д. Лысенко, С. С. Лысенко // Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza: IV–I tys. przed. Chr. – Archeologia Vimaris. – Poznań, 2011. – Т. 4. – С. 311–364.
12. Лысенко С. Д. Реконструкция погребального обряда восточного ареала тшинецкого культурного круга (по материалам исследований последних лет) / С. Д. Лысенко // Археологія і давня історія України. – К., 2011. – Вип. 5. – С. 66–71.

13. Охріменко Г. Вивчення пам'яток тшинецько-комарівської культури на Волині та Волинському Поліссі / Г. Охріменко, І. Маркус, О. Березко // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – № 13. – С. 37–47.
14. Свешников И. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области / И. Свешников // СА. – 1968. – № 2. – С. 159–168.
15. Свешников И. Проблема происхождения комаровской культуры / И. Свешников // Энеолит и бронзовый век Украины. – К., 1976. – С. 96–118.
16. Свешников И. К. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волини. Тшинецко-комаровская культура / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья : Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 78–88.
17. Berezanska S. Cmentarzysko kurganowe kultury trzcinieckiej z okolic Netiszyna na Wołyniu / S. Berezanska, W. Samoljuk, G. Taras // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin, 2001. – Т. VI. – S. 184–214.
18. Berezanskaja S. S., Kločko V. I. Das Gräberfeld von Hordeevka. – Rahden / Westf / S. S. Berezanskaja, V. I. Kločko // Archäologie in Eurasien. – Leidorf, 1998. – Band 5.
19. Bryk J. Tymczasowe sprawozdanie z badań archeologicznych w Bukownie, pow. Tłumacki / J. Brik // Sprawozdania PAU. – 1932. – Т. 37. – № 5. – S. 21–22.
20. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Cynkałowski. – Warszawa : Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. – 265 s.
21. Kostrzewski J. Przyczynki do epoki brązowej na Wołyniu / J. Kostrzewski // Przegląd archeologiczny. – Poznań, 1962. – Т. 3. – Z. 2. – S. 113–115
22. Kozłowski L. Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływu na ruchy etniczne i zaludnienie Polski / Leon Kozłowski. – Lwów, 1928.
23. Kuśnierz J. Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym kultury trzcinieckiej w Tyszowcach, stanowisko 25A, woj. Zamość / Jerzy Kuśnierz // Sprawozdania Archeologiczne. – 1988. – Т. XL. – S. 217–230
24. Makarowicz P. Elitarne pochówki z kurganu komarowskiego w Ivanju na Wołyniu – zarys możliwości interpretacyjnych / Przemysław Makarowicz // Na pograniczu światów : Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2008. – S. 346–352.
25. Makarowicz P. Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy / P. Makarowicz – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2010.
26. Przybysławski W. Repertorium zabytków przedhistorycznych Galicji wschodniej / W. Przybysławski. – Lwów, 1906.
27. Siwkówna I. Tymczasowe wyniki badań terenowych w Bukownie, pow. Tłumacki / I. Siwkówna // Z otchłani wieków. – 1937. – Т. 13. – S. 67–70.
28. Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae North-east of the Carpathians / T. Sulimirski. – Hardcover–March : Athlone Press, 1968. – 250 p.
29. Swieszniow I. Kultura komarowska / I. Swieszniow // Archeologia Polski. – 1967. – Т. XII. – № 1. – S. 39–107.
30. Wróbel G. Kurhany ze stanowiska 1 w Tyszowcach, gm. Loko, na tle osadnictwa kultury trzcinieckiej w okolicach Tyszowiec / Galina Wróbel // Sprawozdania Archeologiczne. – 1988. – Т. XL. – S. 197–214.

Рис. 1. Деякі знахідки комарівської культури із Західної Волині (за І. Свешніковим): 1 – бойова сокира із Західної Волині; 2 – бойова сокира з кургана I поблизу с. Івання; 3 – 5, 8, 10 – сережки, браслети і посуд із скарба поблизу с. Пересопниця; 6, 9 – булавка і ковш із кургана поблизу с. Дитиничі; 7 – ковш із околиць Рівного; 11 – булавка із відкритого в 1938 р. поховання поблизу с. Івання

УДК 904(477.82-37)"15/16"

Тарас Верба**Пам'ятки археології XVI–XVIII ст. у межах Луцького району**

У статті подано характеристику пам'яток археології XVI–XVIII ст. у межах Луцького району, висвітлено їх інформаційний потенціал, проблеми пов'язані з ними, проведено порівняння інформації, отриманої у результаті історичних та археологічних досліджень на основі міждисциплінарного підходу. При дослідженні зроблено спробу взаємодоповнення писемних джерел археологічними і навпаки.

Ключові слова: пам'ятка, поселення, замок, некрополь, скарб, господарство.

Тарас Верба. Памятники археологии XVI-XVIII вв. на территории Луцкого района.

Статья посвящена характеристике памятников археологии XVI-XVIII вв. на территории Луцкого района, рассматривается их информационный потенциал, проблемы связанные с ними, дается сравнение информации, полученной в результате исторических и археологических исследований на основе междисциплинарного подхода. В исследовании сделана попытка взаимодополнения письменных источников археологическими.

Ключевые слова: памятник, поселение, замок, некрополь, сокровище, хозяйство.

Taras Verba. Archeological monuments of XVI-XVIII centuries on the territory of Lutsk district.

The article gives the characteristic of archaeological monuments XVI-XVIII centuries on the territory of Lutsk district, it highlights their informative potential, problems associated with them and deals with the comparison of information which was obtained as a result of historical and archaeological research based on the interdisciplinary approach. An attempt to complement written sources with the archaeological ones was made.

Keywords: monument, settlement, castle, necropolis, treasure, economy.

Постановка наукової проблеми та її значення. Для Волині період XVI–XVIII ст. став часом розквіту бурхливого розвитку як міст, так і мережі сіл. Відносна безпечність регіону та віддаленість від степу призвели до значного збільшення населення порівняно з багатьма іншими українськими територіями. На території Волинського воєводства в середині XVII ст. існувало понад 2300 поселень, а рівень урбанізації сягав 30% [7, с. 21]. Кількість поселень, що згадуються у писемних джерелах, свідчить про значну археологічну та культурну спадщину яка відносно слабо досліджена. Це зумовлює потребу глибшого вивчення пам'яток XVI–XVIII ст. та їх збереження.

Мета статті – ознайомитись із становищем пам'яток археології XVI–XVIII ст. у межах Луцького району, висвітлити проблеми пов'язані з ними, порівняти знання, отримані у результаті історичних та археологічних досліджень. У статті використано міждисциплінарний підхід, що дає можливість створити, згідно писемних згадок, перспективний план з пошуку пам'яток.

Аналіз досліджень цієї теми. Початок археологічних досліджень пам'яток XVI–XVIII ст. на Волині сягає зламу XIX–XX ст. Одним з перших хто зацікавився цією темою був В. Б. Антонович, який створив першу археологічну карту Волині [1]. У 1984 р. О. М. Цинкаловським опубліковано краєзнавчий словник, у якому автор, описуючи історію більшості населених пунктів Волині, використав інформацію з писемних джерел, поєднавши її з матеріалами археологічних досліджень [41]. Досить активно археологічними пам'ятками періоду XVI–XVIII ст. займався М. М. Кучинко, описавши найвідоміші з них у низці публікацій [29; 30; 31; 32; 33]. Більшість вищезгаданих дослідників не ставили за мету детально зупинитись на пам'ятках археології XVI–XVIII ст., тому інформація про них має фрагментарний характер.

Ситуація дещо змінилась з появою Волинської філії ДП «ОАСУ», а пізніше ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ. Наукові звіти та статті працівників цих організацій містять значний пласт інформації про пам'ятки Волині XVI–XVIII ст. Це публікації, які вийшли друком в основному у період з 2009 по 2016 рр. під авторством О. Є. Златогорського, М. П. Вашети, В. Г. Баюка [8; 9; 10; 11; 12; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26].

На сьогодні вченими опрацьовано та введено у науковий облік значний обсяг документів XVI–XVIII ст. На їх основі досліджено окремі аспекти суспільного життя та історичних процесів краю. Це, насамперед, праці О. І. Барановича, П. М. Саса, Н. М. Яковенко, М. В. Довбищенка, М. Г. Крикуна, С. М. Горіна, А. Є. Зайця [7; 16; 18; 19; 28; 40]. Історія окремих населених пунктів досліджувалась волинськими краєзнавцями, серед яких варто відзначити працю Г. О. Гуртового [17].

Джерельна база дослідження складається з археологічних та писемних джерел. Частина пам'яток археології включена у державні переліки як такі, що перебувають під охороною держави або є нововиявленими об'єктами археологічної спадщини, мають наукові паспорти або облікові картки з короткою інформацією про них [37; 38]. Інша частина відома за результатами археологічних розвідок. Писемні джерела представлені значною кількістю актових документів, які виходили з канцелярій Великого Князівства Литовського та Польського королівства і приватних документів [3; 4; 5; 6; 34; 35; 36].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Перед початком огляду пам'яток, необхідно ознайомитись з деякими термінами, що вживаються в наукових роботах присвячених даній тематиці. Поняття «козацька доба» та «козацькі часи», які використовують багато археологів та істориків, не зовсім підходить для Волині. Ці терміни передбачають домінування пам'яток пов'язаних з козацтвом як соціально-військовим станом. Волинь, перебуваючи до 1795 року у складі Речі Посполитої, зберегла традиційний мирний уклад життя і шляхетське землеволодіння, що споріднює її з умовами розвитку Польщі, Білорусі та Литви. Було б логічніше називати цей період пізньосередньовічним або ж ранньомодерним. Останній термін, мабуть, буде більш коректним, оскільки охоплює період XVI–XVIII ст. (час перебування Волині у складі Речі Посполитої) [42].

На даний момент не існує однієї загальноприйнятої класифікації пам'яток. У вітчизняних працях, присвячених археології XVI–XVIII ст., часто зустрічаються такі типи пам'яток: замки-фортеці, січі, паланки, зимівники, поховання, цвинтарі, пам'ятки прикордонної служби, нумізматичні пам'ятки, городища, села [2; 29; 31]. Для Волині не всі з них є актуальними. Тому для зручності огляду, автором було розділено пам'ятки згідно їх функціонального призначення на п'ять категорій:

- 1) поселення;
- 2) некрополі (кладовища, поховання);
- 3) сакральні пам'ятки (церкви, монастирі, каплиці);
- 4) локальні господарські комплекси (господарські об'єкти та їх локальні комплекси) (рештки корчем, гребель, митниць, пристаней, майданів, майстерень, млинів та ін.);
- 5) скарби.

Перша категорія – поселення. За оборонною функцією пам'ятки цієї категорії діляться на два типи – укріплені (міста, замки, укріплені двори) та неукріплені поселення (села, окремі садиби).

На території теперішнього Луцького району статус міста мав лише Торчин, який отримав королівський привілей у 1540 році, коли належав єпископу Юрію Фальчевському [41, т. 2, с. 456]. Археологічні розвідки довели, що місце розташування містечка з XVI ст. не змінювалось і воно знаходилось у центральній частині теперішнього селища Торчин [32]. Містечко також мало свій замок, який знаходиться у південно-західній частині колишнього міського острова.

Замки і укріплені садиби також відносяться до пам'яток з поселенською функцією. З впевненістю, до них можна віднести замчиська в смт. Торчин і в с. Крупа та «стіжкове» городище у с. Городище Перше. Крім цього, у топоніміці сіл Луцького району відомі урочища під назвою «Замчисько» у селах Голишів та Городок. В другому випадку мова іде про урочище, де знаходиться давньоруське городище, відоме в історіографії як Коршівське. Про його належність до ранньомодерного часу ми не можемо говорити, оскільки будь-які археологічні матеріали цього періоду на городищі не виявлені. Невирішеним питанням залишається пошук слідів оборонної споруди у с. Голишів.

Інформація про обставини заснування торчинського замку та його короткий опис є в історико-краєзнавчому нарисі Г. О. Гуртового. Згідно цієї інформації, в 30–40-х роках XVI ст. власнику Торчина біскупу луцькому Юрію Фальчевському було дозволено звести на місці старого городища замок для оборони від нападів ворогів [17; 41]. У державному переліку пам'яток археології в історичній частині Торчина числиться городище давньоруського часу [38]. Оскільки базовим фундаментом для замку стало, як зазначає О. М. Цинкаловський, саме «старе городище», то можна вважати, що ця пам'ятка і є торчинським замком.

У переліку нововиявлених пам'яток археології числиться замчисько XVI–XVII ст. у селі Крупа. Населений пункт згадується в документах XVI століття як маєток князя Василя Костянтиновича Острозького [34, с. 161]. Інформація про замок в писемних джерелах поки що не знайдена.

«Стіжкове» городище у с. Городище Перше не числиться в переліках археологічних пам'яток, але відоме в історіографії як городище давньоруського часу. Однак, у 2011 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» було проведено переріз валу який показав, що воно мало два етапи

зведення. Перший – давньоруський час, другий етап – XVI ст. [10]. Таким чином, можна вважати, що городище продовжило виконувати оборонну роль і в ранньомодерний час.

Села становлять наймасовіший тип пам'яток. Статистичні дані про кількість «димів», інформацію про їх власників чи орендарів ми можемо отримати з писемних джерел. Але про фактичне місце розташування сіл на місцевості може більше розповісти археологія.

На 2017 рік до складу Луцького району входить 85 населених пунктів (2 селища міського типу та 83 села). З писемних джерел відомо, що мінімум 59 з них вже існують у ранньомодерний час [1; 4; 5; 6; 7; 16; 27; 28; 34; 35; 36; 40; 41]. Натомість, археологічно підтверджено існування 27 сільських поселень.

У переліку пам'яток археології, які перебувають під охороною держави, немає жодного пункту, котрий стосувався б сільських поселень періоду, що розглядається. Натомість у переліку нововиявлених пам'яток знаходимо дев'ять поселень у таких селах: Голишів, два поселення на території с. Городище Друге, Несвіч, Рованці, Усичі, Лище, Боратин, Гірка Полонка [37].

Завдяки рятівним та плановим дослідженням, які проводило ДП «Волинські старожитності» до цього списку можна додати також села Білосток, Богушівку, Підгайці, Ратнів, Городище Перше та Рованці (ур. «Гнідавська гірка» та «Панський город») та додаткове поселення у с. Боратин [10; 13; 22; 23; 24].

В ході наукової археологічної експертизи, яка проводилась працівниками ДП «Волинські старожитності» було виявлено ряд нових поселень в селах Зміїнець, Буків, Лище, Лучиці, Смолигів, Крупа, Новостав, Сирники та Мстишин [26].

Впродовж польових сезонів 2015–2016 рр., експедицією Волинського краєзнавчого музею проводилися археологічні розвідки на території Луцького району. У результаті досліджень було зафіксовано культурний шар XVI–XVIII ст. у двох населених пунктах – селах Хорохорин та Буяни.

Другу категорію пам'яток становлять кладовища та окремі поховання. Документальну інформацію про них збирати досить важко, оскільки тема відображена в джерелах слабо, у вигляді супровідної інформації чи частини тестаментів. Так, з тестаменту Данієля Балабана 1647 р. можна дізнатись, що біля церкви в с. Хорохорин знаходилося кладовище. На цьому ж цвинтарі в різний час були поховані представники шляхетських родів Насиловських та Міновицьких [16, 480–481]. Ще з одного тестаменту маємо інформацію про існування у с. Воютині, біля церкви, родинної усипальниці Гулевичів-Воютинських. В інших тестаментах є інформація про існування кладовищ при церквах у Білостоці; Заборолі, де заповів себе поховати Іван Княгининський; Несвічі, де мала бути похована Анна Костянка; Пілганові (Промені), де заповідав себе поховати Андрій Древинський. [18, с. 617–812].

Крім тестаментів, можна також апелювати до народної традиції розміщувати кладовища та окремі поховання біля церков та монастирів з давньоруських часів. Це явище побутувало в центральній та східній Україні до 1771 року, коли указом Сенату заборонили ховати померлих в міській смузі, а на Волині зникло тільки після включення регіону до складу Російської імперії.

При пошуках некрополів та окремих поховань слід виходити з того, що в ранньомодерний час існувала характерна християнська традиція розміщувати кладовища біля церков та монастирів. Тому можна допускати, що біля більшості сакральних споруд діяли сільські кладовища, і число їх значно більше, ніж згадується в джерелах.

В переліку пам'яток історії та археології як тих, що перебувають під охороною держави, так і нововиявлених, включені могили датовані XVI–XVIII ст. в селах Садів та Городок.

Завдяки дослідженням волинських археологів, вдалось встановити місця кладовищ ще в ряді населених пунктів. У с. Городище Друге, на території давньоруського городища, було виявлено та частково досліджено цвинтар датований XVII ст. [30]. В період з 2010 по 2016 рр. було виявлено та досліджено поховання ранньомодерного часу в селах Лаврів, Ратнів, Коршів, Рованці, Буяни [13; 26].

Третя категорія – сакральні пам'ятки. Вона репрезентована монастирями, церквами, каплицями. Ця група є досить специфічною у зв'язку з тим, що частина об'єктів на даний момент збережена і внесена в державний перелік пам'яток архітектури, але не входить до числа пам'яток археології. До неї включені церкви у таких селах: Несвіч, Піддубці, Білосток, Шепель, Воротнів, Коршів, Смолигів, Усичі, Милуші, Буків [39].

Всі ці об'єкти можна вважати також і пам'ятками археології, оскільки вони можуть містити цінну інформацію про наявність та планування парканів, прицерковних кладовищ, каплиць та інших споруд. Також церкви можуть бути частиною неіснуючих монастирів, як наприклад Покровська церква в с. Піддубці та Михайлівський храм в с. Білосток.

У працях О. М. Цинкаловського та М. В. Довбищенка, на основі оригінальних документів, підтверджено існування ще ряду сакральних пам'яток, поки не локалізованих на місцевості. Церкви та костели існували у Баєві, Боратині, Воютині, Заборолі, Кошеві, Лаврові, Лищі, Лучицях, Мстишині, Одерадах, Промені (Пілганів), Ратнові, Торчині (церква східного обряду і католицький костел). У селах Лаврів та Садів існували каплиці латинського обряду. У Хорохорині діяв монастир Пресвятої Богородиці [18; 41].

Таким чином, на сьогодні відомо про існування 27 сакральних об'єктів у 25 населених пунктах. Точне місце розташування локалізовано у 10 випадках.

Четверта категорія пам'яток — локальні господарські комплекси. У документах XVI-XVIII ст. та в працях сучасних істориків, основою яких стали писемні джерела, є досить багато згадок про такі комплекси. Відомо, що у селах Городище Перше, Городище Друге, Коршеві, Хорохорині існували корчми. Збереглися записи про існування млинів у таких селах: Баїв, Білосток, Горзвин, Городище Друге, Садів, Хорохорин, Цеперів. Крім цього в Білостоці діяла броварня та існувала гребля, у Горзвині та Хорохорині також були греблі. У документах є інформація про існування митниць у селах Шепель, Несвіч, Крупа, Полонка, Пілганів (Промінь) та Мстишин [16; 27; 34; 35; 40; 41]. Ймовірно, цей список далекий від історичних реалій, оскільки висвітлює лише частину інформації. Проте, для порівняння з відомими на сьогодні пам'ятками археології, навіть цього буде достатньо.

Археологами на території Волинської області та Луцького району, зокрема, тема окремих господарських споруд практично не досліджувалась в силу складності локалізації об'єктів на місцевості. Виключення становлять рятівні археологічні дослідження ДП «Волинські старожитності», під час яких випадково було виявлено імовірно саме такі комплекси.

Протягом 2010–2011 рр. експедиціями ДП «Волинські старожитності» під керівництвом В. Г. Баюка було проведено рятівні розкопки в с. Шепель та с. Крупа. У с. Шепель, неподалік городища в ур. «Вал», було досліджено споруду XVII ст., яка може бути інтерпретована як корчма [9; 11; 12]. На північній околиці с. Крупа було виявлено об'єкт XVI ст. Результати розкопок опубліковані у наукових статтях [8]. Їх автор інтерпретував споруду як митницю, що згадується в джерелах.

Скарби, які становлять окрему категорію пам'яток, описані М. М. Кучинком в ряді його праць. На даний момент вони є однією з найбільших проблем в археології, оскільки стали однією з причин появи руху скарбощукачів. Так як коштовності, знайдені «чорнокопами», є вирваними з контексту і їх точне місце виявлення практично завжди невідоме або сумнівне, то варто розглядати лише ті скарби, які описані в наукових працях [33]. У 1887 р. в с. Баківці було виявлено понад 200 монет XV-XVI ст. (півгроші Казимира Ягеллончика та Сигізмунда II Августа, денарії Александра Ягеллончика). В смт. Торчин у 1897 р. виявлено скарб з 915 срібних монет Великого князівства Литовського. У с. Сьомаки знайдено невеликий скарб з тридцяти монет XVI-XVII ст. (Саксонський талер, данцигські орти, девентерський флорин, датські талери, нідерландський).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, всього у межах Луцького району на даний момент відомо 60 пам'яток археології XVI-XVIII ст. (1 місто, 27 сільських поселень, 3 замки і укріплені двори, 11 сакральних пам'яток, 8 некрополів, 2 локальні господарські комплекси і 3 скарби). У писемних джерелах засвідчено існування, по найскромніших підрахунках, не менш як 109 об'єктів (1 місто, 59 сільських поселень, 1 замок, 28 сакральних пам'яток, як мінімум, 6 некрополів, 15 локальних господарських комплексів), які після локалізації можуть набути статусу пам'ятки. Під охороною держави знаходиться лише незначна частина пам'яток. Тому в цілях збереження культурної спадщини необхідно створити охоронні зони в історично населених місцях. Зокрема це стосується релігійних комплексів та смт. Торчин, який довгий час мав міський статус і знаходився на міжнародному торговому шляху.

Враховуючи, що основна маса сучасних сіл існувала в XVI столітті, маючи, часто вже по кілька десятків «димів», господарських та релігійних споруд, можна припустити, що сучасна система розташування населених пунктів та їх назви мають дуже давнє походження і закладалась, як мінімум в XIV-XV ст.

Якщо узагальнити інформацію про місце знаходження пам'яток, то можна визначити їх певні особливості. На території Луцького району чітко простежується система розташування митниць, корчем та укріплень. З писемних джерел відомо про існування дороги Луцьк – Володимир – Люблін, вздовж неї знаходяться замок в Торчині, митниця і корчма в с. Шепель, де від головного шляху відходить гілка на Берестя та корчма в Хорохорині, де проходить відгалуження дороги до Ковеля. На дорозі Луцьк – Дубно – Острог існує потужне замчисько та митниця у с. Крупа. Вздовж дороги з

Горохова до Луцька, на місці де вона сходиться з шляхом із Садова, є «стіжкове» укріплення в с. Городище Перше. Корчми і одна митниця існували на виїзді з Луцька в с. Полонка, крім цього, відома митниця на Гнідаві, що зараз знаходиться на території м. Луцька. На шляху з Луцька до Берестечка через Лаврів відомо про існування додаткової митниці в Пілганові (Промінь).

Варто окремо виділити проблему локальних господарських комплексів, оскільки вона мало висвітлена не тільки на території Волині, а й по Україні в цілому. Досліджуючи деякі види цих пам'яток, такі як митниці та корчми можна локалізувати давні торгові шляхи та інфраструктуру ранньомодерного часу загалом. Отриманий, при археологічних розкопках, матеріал дозволяє зрозуміти торгові зв'язки Волині з іншими регіонами та країнами. Торгові пломби знайдені в Богушівці та Крупі дозволяють стверджувати, що в XVI ст. місцеве населення брало активну участь не тільки у внутрішньодержавній торгівлі, а й мало зв'язки з містами Священної Римської імперії.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Вольнской губернии / В. Б. Антонович. – Москва: , 1900. – 130 с.
2. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Телегін Д. Я. (відп. ред.), І. С.Винокур, О. М.Титова, І. К.Свешніков та ін. – Київ: ІЗМН, 1997. – 336 с.
3. Архив Юго-западной России. Акты о городах (1432 - 1798). – Ч. 5. – Т. I. – К., 1869. – 736 с.
4. Архив Юго-западной России. Акты о заселении Юго-Западной России. – Ч. 7. – Т. I. – К., 1886. – 746 с.
5. Архив Юго-западной России. Акты о заселении Юго-Западной России. – Ч. 7. – Т II. – К., 1890. – 863 с.
6. Архив Юго-западной России. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI - XVIII веке (1498 - 1795). – Ч. 6. – Том I. – К., 1876. – 795 с.
7. Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч. 1 : Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. / О. Баранович. – Київ, 1930. – 155 с.
8. Баюк В. Комплекс індивідуальних знахідок з митного пункту в околицях Крупі / В. Баюк // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VIII. - Луцьк: ВМА "Терен", 2012. - С. 497-503.
9. Баюк В. Нові дослідження мікрорегіону Шеполя в басейні р. Сарни / В. Баюк // Волино-Подільські археологічні студії. Випуск III. Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941-2006): Збірник наукових статей / Упоряд. В. М. Конопля та О. Є. Златогорський. - Луцьк: ДП "Волинські старожитності", 2012. - С. 181-191.
10. Баюк В. Г. Розвідкові дослідження укріплення поблизу с. Городище I в околицях Луцька / В. Г. Баюк // Археологічні дослідження в Україні 2011. - Луцьк: Волинські старожитності, 2012. - С.160-161.
11. Баюк В. Споруда козацького часу з Волині: графічна реконструкція / В. Баюк, А. Панікарський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 21. - К., 2012. - Ч.1. - С.123-124.
12. Баюк В. Споруда пізнього середньовіччя поруч з давньою дорогою Луцьк-Володимир-Волинський // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. - Вип. 4. - Львів: Вид-во "Растр-7", 2011. - С.280-285.
13. Верба Т. В. Звіт про археологічні розвідки на території Ратнівської та Коршівської сільських рад Луцького району у 2014 р. / Т. В. Верба. – Луцьк, 2014. – 30 с.
14. Верба Т. В. Звіт про результати археологічних розвідок в с. Хорохорин Луцького району Волинської області у 2015 р. / Т. В. Верба. – Луцьк, 2015. – 41 с.
15. Верба Т. В. Звіт про результати археологічних розвідок у верхній течії р. Серни у 2016 р. / Т. В. Верба. – Луцьк, 2016. – 41 с.
16. Горін С. М. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. / С. М. Горін. – Київ: Вид. дім «Кисво-Могилянська академія», 2013. – 560 с.
17. Гуртовий Г. О. Торчин — передзвін віків (історія Торчина і 14 довкільних сіл так званого «Торчинського ключа») / Г. О. Гуртовий. – Луцьк: «Надстир'я», 2003. – 364 с.
18. Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). / М. В. Довбищенко. – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 882 с.
19. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів: Добра справа, 2003. – 206 с.
20. Златогорський О. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Волині (за матеріалами робіт ДП "Волинські старожитності" / О. Златогорський, В. Баюк, М. Вашета // Нові дослідження пам'яток козацької доби на Волині. - К., 2013. - Вип.22. - Ч.1. - С.23-33
21. Златогорський О. Є. Дослідження багатошарової пам'ятки археології в с. Полонка Луцького району Волинської області / О. Є. Златогорський, В. Г. Баюк. // Археологічні дослідження в Україні 2009: зб. наук. пр. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 149–150.
22. Златогорський О. Є. Дослідження на східних околицях Луцька / О. Є. Златогорський, В. Г. Баюк. // Археологічні дослідження в Україні 2011: зб. наук. пр. – Луцьк, 2012. – С. 176–177.
23. Златогорський О. Є. Звіт про результати наукової археологічної експертизи на території Волинської області та міста Луцька 2009 року. Т. – 1. / О. Є. Златогорський. – Луцьк, 2009. – 216 с.

24. Златогорський О. Є. Результати археологічних досліджень в селі Богушівка в 2011 році / О. Є. Златогорський, М. П. Вашета. // Наукові студії Історико-краєзнавчого музею м. Винники. – Львів: Растр-7, 2012. – С. 255–266.
25. Златогорський О. Є. Результати досліджень в с. Полонка Луцького р-ну / О. Є. Златогорський, М. П. Вашета. // Археологічні дослідження в Україні 2012. – Київ-Луцьк, 2013. – С. 135.
26. Златогорський О. Є. Розвідки на території центральних районів Волинської обл. / О. Є. Златогорський, В. Г. Баюк. // Археологічні дослідження в Україні 2011: зб. наук. пр. – Луцьк, 2012. – С. 178–179.
27. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Волинська область / Гол. ред. кол.: Тронько П. Т. – Київ, 1970. – 767 с.
28. Крикун М. Г. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали. / М. Г. Крикун. – Львів, 2012. – 702 с.
29. Кучинко М. М. Археологія Волині / М. М. Кучинко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 202 с.
30. Кучинко М. М. Работы экспедиции Луцкого пединститута / М. М. Кучинко // Археологические открытия 1984 года. – Москва: Наука, 1986. – С. 261.
31. Кучинко М. М. Пам'ятки археології Луцького району Волині / М. М. Кучинко, О. Є. Златогорський. – Луцьк: Волинські старожитності, 2010. – 280 с.
32. Кучинко М. М. Поселенський комплекс Луцка та його околиць XIV-XVII століть / М. М. Кучинко, О. Є. Златогорський. // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 2010. – С. С.223–232.
33. Кучинко М. М. Давні та середньовічні скарби Волині / М. М. Кучинко, З. М. Кучинко. – Луцьк, 2007. – 172 с.
34. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко; ред. кол.: П. Сохань (відповідальний редактор), Г. Боряк, М. Крикун та ін. - Київ, 2005. - 597 с.
35. Луцька замкова книга 1560-1561 рр. / Підготували В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. — Луцьк, 2013. – 733 с.
36. Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. – Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / Уклад.: П. Кулаковський. – Острог; Варшава; Москва, 1999. – 608 с.
37. Перелік нововиявлених об'єктів археологічної спадщини Волинської області.
38. Перелік пам'яток археології Волинської області, що перебувають під охороною держави.
39. Перелік пам'яток містобудування і архітектури Волинської області, які перебувають під охороною держави.
40. Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. — Київ: Наук. думка, 1990. — 408 с.
41. Цинкаловський О. Стара Волинь та Волинське Полісся. В 2-х томах / О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1986. – 1179 с.
42. Ясь О.В. Нова Історія [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл.

УДК 94(477.82) «14\16»: 332.364

Ярослав Шабала

Землеволодіння та землекористування на Волині в Литовсько-Руську добу

У статті аналізуються основні напрями та тенденції розвитку волинського села у другій половині XIV – першій половині XVI ст. Головна увага приділяється характеристиці землеволодіння та землекористування, аналізу структури сільських соціально-територіальних спільнот. У контексті еволюції феодальних відносин розглянуто соціальну структуру, охарактеризовано майнове і правове становище шляхти та селянства, розкрито головні складові аграрної реформи 1557 р., та особливості її реалізації на Волині.

Ключові слова: Литовсько-Руська доба, Волинь, землеволодіння, землекористування, шляхта, селяни, землеробство, тваринництво, «Устава на волоки».

Шабала Ярослав. Землевладение и землепользование на Волыни в составе Великого княжества Литовского.

В статье анализируются основные направления и тенденции развития сельского хозяйства Волыни во второй половине XIV – первой половине XVI в. Главное внимание уделено характеристике землевладения и землепользования, анализу структуры сельских социально-территориальных сообществ, эволюции доминирующих отраслей аграрного производства. В контексте развития феодальных отношений

рассматривается социальная структура, имущественное и юридическое положение шляхты и крестьян, раскрыто главные составляющие аграрной реформы 1577 г. И особенности ее реализации на Волини.

Ключевые слова: Литовский период в истории Украины, Волинь, землевладение, землепользование, шляхта, крестьяне, земледелие, животноводство, «Устава на волоки».

Shabala Yaroslav. Land tenure and land use in Volyn in Lithuanian-Russian period

This article analyzes the main trends and trends in the village of Volyn in the second half of XIV - first half of XVI century. Main attention is paid to the characteristics of land tenure and land use analysis of the structure of rural social and territorial communities. In the context of the evolution of feudal relations discussed social structure, describes the property and the legal status of nobility and peasantry reveals the main components of agrarian reform in 1557, and especially its implementation in Volyn.

Keywords: Lithuanian-Russian period, Volyn, land ownership, land use, nobles, peasants, agriculture, animal husbandry, «Ustava na voloky».

Постановка наукової проблеми та її значення. Історія українського села є невід'ємною складовою історії нашого народу. Що стосується аграрної історії Волині, то вона висвітлена лише епізодично в окремих узагальнюючих та спеціальних працях, а отже назріла потреба створення цілісної історії волинського села. У цьому контексті особливої уваги заслуговують аграрні відносини другої половини XIV – першої половини XVI ст., які потребують глибшого дослідження, аналізу та висвітлення з сучасних наукових позицій.

Мета публікації – на основі вивчення широкого кола історичних джерел визначити суть та зміст аграрних відносин на Волині в Литовсько-Руську добу, охарактеризувати систему землеволодіння та землекористування, соціальні компоненти аграрного сектора.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. У середині XIV ст. переважна частина Волині потрапила під вплив Великого князівства Литовського, лише так званий «ратенсько-любомльський клин» (сьогодні ці території перебувають в межах Ратнівського, Любомльського, Любешівського та Старовижівського районів Волинської області) увійшли до Холмської землі Руського воєводства королівства Польського.

Аграрний розвиток Волині у другій половині XIV – першій половині XVI ст. значною мірою визначався характером земельних відносин, які склалися у Великому князівстві Литовському. В їхній основі була складна система феодально-ієрархічного землеволодіння, коли всі землевласники були пов'язані між собою державними та військовими обов'язками на засадах васалітету. Так, правитель Великого князівства Литовського був верховним сюзереном для всіх підданих феодалів. Удільні князі та бояри були його васалами і отримували свої землі за службу верховному правителю. У свою чергу вони являлися сюзеренами для дрібніших феодалів і надавали їм землю за державну чи військову службу. Право власності феодала закріплювалося документально в жалуваних та підтверджувальних грамотах. Прикладом може слугувати жалувана грамота, видана великим князем Свидригайлом Андрію Волоотовичу у грудні 1433 р. В ній зазначено, що за вірну службу останньому надається село Михлин у Луцькому повіті «з усіма приходами і селищами, з нивами і полями, лісами, з бортними землями, з пасіками...» і т. п. [8, 118 - 119]. Цей та багато інших документів свідчать, що розподіл земель та сільськогосподарських угідь відбувався на основі пожалування князів ВКЛ і удільних князів земельними наділами своїх підданих, що стало головним джерелом формування великого приватного землеволодіння. Таким чином, у другій половині XIV – XV ст. на Волині сформувалася привілейована заможна землевласницька верства – шляхта, яка зосередила в своїх руках основні земельні багатства краю.

У правовому і майновому відношенні шляхетська верства не була однорідною і поділялася на кілька категорій: князі, пани і служиле боярство (зем'яни).

До князівської верстви належали нащадки колишніх удільних князів з династії Рюриковичів та Гедиміновичів (Острозькі, Чорторійські, Сангушки, Четвертинські та ін.). У свою чергу в ній виділяють княжат головних і княжат повітників. Станом на 1528 р. на Волині проживало 7 родин головних і 12 родин повітників. У цій верстві головним родинам (37% князівської верстви) належало 84 % землі, або 5 382 волоки, а княжатам повітникам, які складали решту (63 %) – 16 %, або 1 008 волок [9, 143]. На середину 16 ст. джерела називають 9 родів головних княжат на Волині: Острозьких, Заславських, Сангушків, Дубровицьких, Збаразьких, Вишневецьких, Чорторійських, Четвертинських, Корецьких. Найбагатшим поміж них був рід Острозьких, один із найзаможніших родів ВКЛ, якому належало 10 224 дими, за ним йшли роди Гольшанських - 3 696, Сангушків - 3 024, Вишневецьких - 1 104, Чорторійських – 792 дими [10, 103 - 104].

Титул панів належав представникам заможних родин, які могли засвідчити давність роду і отчинний характер землеволодіння. Пани займали високі урядові посади, тримали в руках практично всі намісницькі уряди, які з часом закріплювалися за певними родинами і переходили у спадок. На Волині таких родин на середину 16 ст. налічувалося понад 60 [10, 135] верстви.

Найбільш чисельною групою шляхетської верстви було служиле боярство або зем'яни. За даними Попису війська ВКЛ 1528 р. на Волині вони становили 60 % шляхетського загалу і у їхніх руках було зосереджено 26 % від загального приватного земельного фонду [9, 145]. Однак менше, ніж за півстоліття ця частка скоротилася вдвічі. Представники зем'янського прошарку несли військову службу, працювали в державних органах влади канцеляристами, адвокатами, судовими урядниками тощо.

На протилежному від шляхти полюсі земельних відносин перебувало селянство. Селяни користувалися своїми земельними наділами, які передавалися їм від батьків, або які вони освоїли своєю працею, проте вважалося, що вони «сидять» на землі феодала, яку той отримав за службу від свого сюзерена. Як слушно зауважив М. Грушевський, доля селянства перебувала у тісному зв'язку з розвитком шляхетської верстви. На думку вченого це були дві сторони одного й того самого історичного процесу, що підіймав становище шляхти коштом селянства. У міру того, як зростали шляхетські привілеї, зменшувалися права селян. Цей процес значною мірою визначив зміст суспільної еволюції Литовсько-Руської доби [4, 107].

У другій половині XIV – першій половині XVI ст. на Волині, як і у всьому князівстві Литовському біля 80 % населення становило селянство. У більшості це були відносно вільні незакріпачені селяни, які вели своє господарство як на державних, так і на приватновласницьких землях. Вони володіли чи користувалися успадкованими від батьків, або освоєними ними землями на основі звичаєвого права і відбували певні повинності на користь вотчинників. За характером повинностей, які виконували селяни, вони поділялися на кілька категорій: тяглі селяни, селяни-данники і слуги. Тяглі селяни відбували панщину, окрім того сплачували господарю продуктову данину зерном («дякло»), худобою або птицею («мезлеву»). Данниками очевидно були ті селяни, які переважно займалися промислами та ремеслами – бортники, ловці, мисливці, ковалі тощо. Данина, як правило, була натуральною (мед, хутро, шерсть, ремісничі вироби і т. п.), хоч іноді могла доповнюватися грошима. Селяни-слуги працювали при дворах феодалів конюхами, сторожами, лісниками, ковалями і т. п. Слід зазначити, що межа між цими категоріями була досить умовною, адже тяглого селянина можна було перевести на службу і навпаки, данники також могли переводитися на тяглу, або інші служби.

Щодо економічного становища, вищезгадані категорії поділялися на дві групи: селяни, які мали повні господарства (лан або волоку), тобто тяглі у повному значенні слова і малоземельні селяни, що господарювали на самих обійстях, загородах, без орної землі. Вони зустрічаються під назвами загородники, городники (ті, що мали лише присадибні ділянки), коморники (безземельні селяни, наймити, які жили у хатах (коморах) господарів, на яких працювали). У кількісному відношенні на Волині ця категорія була незначною. Наприклад, за ревізією Луцького замку 1545 р. у 30 селах (124 дворища), які належали до замку і ключа Луцького, огородників було лише 3 [6, 177].

Крім вище названих існувала ще категорія селян невольних, тобто тих, які перебували у власності господаря і не мали права власності на майно. У документах вони фігурують як «челядь», «челядники», «челядь невольна». Вони виконували різні роботи при дворах феодалів-землевласників: працювали на польових роботах, доглядали худобу в господарських стайнях, жінки пряли і ткали полотно тощо.

Щодо правового становища селян, то у джерелах згадуються «похожі» - особисто вільні селяни і «непохожі» - прикріплені до своїх наділів. Основними джерелами поповнення категорії непохожих була челядь, наділена землею феодала та вільні общинники, які осідали на приватновласницьких землях, укладаючи добровільну угоду підданства з власником.

Основними соціально-територіальними осередками, у яких проживали селяни, були села. Села склалися з дворищ, а дворища – з окремих осель (димів), у яких проживали сім'ї близьких родичів, та господарських приміщень, що були у їхньому користуванні. Очевидно в структурі села дворище мало певну адміністративну і господарську самостійність. Так, у документах середини XVI ст. зустрічається інформація про те, що хтось із панів мав у власності не ціле село, а кілька дворищ, дворища могли бути предметом купівлі-продажу, застави. Наприклад, у ревізії Луцького замку 1545 р. записано, що «князь Костеньтинъ выпросил село над Стыром, Разничи, а три дворища в Рудникохъ, а в Кольку три дворища», в с. Боречів двома дворищами володів Богдан Семашко [6, 183;

187].

Садиба окремого дворища у волинських селах займала територію близько 1 га. Менші дворища могли складатися з 2 – 4 димів, на великих дворищах їх могло бути 6 – 7, а іноді й більше. В них проживали сім'ї близьких і дальших родичів і чисельність усього цього колективу могла сягати до 100 осіб [3, 221]. У користуванні кожного дворища були досить великі земельні угіддя загальною площею від кількох десятків до кількох сот гектарів. Так, за підрахунками дослідників, станом на 1528 р. у с. Підгайці Луцького повіту одне дворище посідало 80,28 га землі, з них 59,72 га – орної [3, 218]. Іноді частина дворищ відокремлювалась від села, або до сільської громади прибували нові члени і оселялися на виділених їм землях. Такі нові поселення називалися «висілком», «присілком», «кутком».

Щодо розмірів, сільські поселення на Волині у другій половині XIV – першій половині XVI ст. були різними – від кількох до кільканадцяти дворищ. Так, за матеріалами ревізії Луцького замку, у с. Підгайці було 6 дворищ, у Колках – 8, у Радомишлі – 12, у Чернегородку з присілком Моневичі нараховувалося 21 дворище [6, 175 - 177].

Сільська громада була досить складним господарсько-економічним комплексом, до якого входили не лише самі поселення, а й освоєні їхніми мешканцями орні землі та різноманітні угіддя. Це впливає не лише зі змісту жалуваних грамот, а й фіксується у документах про купівлю-продаж маєтностей, про заставу, дарування тощо. Наприклад, у документі, датованому 15 грудня 1560 р. зазначено, що доньки пана Богдана Ледуховського продали 1/3 маєтку Баєва, а 2/3 заставили Василю Гулевичу «з двором, з пашнею дворною, з людми и з их роботами, и з чиншами грошовыми и овсяными, и зо всякими платы и пошлинами их, с полми и сіножатями, з гаи и запусты, з дубровами и хворощами, з ставы и ставищами, з млыны и млынищами и з их вымелками, з рудами, з болоты... и зо всеми пожитками» [7, 163].

Переважна більшість орних земель перебувала в індивідуальному володінні окремих дворогосподарств. Угіддя, та якась частина ріллі перебували у спільному володінні громади. Громада села спільно обробляла цю землю, а доходи, отримані від цього використовували для виплати податків або для інших спільних потреб. Можливо громада мала резервний земельний фонд, який використовувався для розширення існуючих та створення нових господарств.

Частина сіл перебувала у власності держави. Вони були підпорядковані місцевій адміністрації, приписані до замків, ключів або фільварків, якими управляли державні службовці. Інша частина сіл перебувала у власності феодалів (шляхти). У XV – першій половині XVI ст. простежується тенденція до зменшення державних сіл і, відповідно, збільшення сіл переданих у приватне володіння. Так під час ревізії Володимирського замку у 1545 р. місцевий староста повідомляв, що «которые дворы и села и волости и иншы пожитки оному замку были – то, деи, все роздано», що за замком залишилася лише Смідинська волость, у якій може бути більше ста димів [6, 187]. В цілому у так званих королівщинах, або великокнязівських маєтках на Волині налічувалося 67 сіл з 2 914 димами, що становило 3, 67 % усіх селянських господарств, а понад 96% перебували у приватній шляхетській власності [3, 222].

Як у великокнязівських, так і в приватних селах селяни змушені були сплачувати різні данини та відбувати певні повинності як на користь держави, так і на користь окремих феодалів. Як свідчать джерела, у виконанні селянами повинностей та оподаткуванні не було чітко визначеної системи: одні давали більше грошей і менше натуральної данини, інші були притягнуті до різних відробітків, треті сплачували лише натурою, в інших випадках поєднувалися відробіткові, грошові та натуральні повинності. Наприклад, у с. Козлиничі Луцького повіту з 5 «служебних» дворищ замкові слуги несли кінну службу, з одного дворища служили конюхами та доглядачами коней на королівських стайнях, з 10 данних дворищ були зобов'язані до служби «з сокирою, возом та косою» від св. Миколи до св. Дмитрія (22 травня – 8 листопада). Від с. Рудники 6 дворищ і 2 огородники мали возити дерево, працювати на будівельних роботах, косити сіно, а від св. Дмитрія до св. Юрія (8 листопада – 6 травня) «вольними сидіти». У цьому ж селі з 14 дворищ люди «службы никоторое не служат, только железо робят и на замок дают» [6, 176; 178]. Окрім того, як свідчить ревізія Луцького замку 1545 р., з Чернегородка, Колок, Рудників, Забороля та інших сіл, які належали до замку і до ключа Луцького «на государя» сплачували 74 відр данини медової та півтори копи і шість грошей щороку. На старосту також давали данину грішми, медом, вівсом, житом, продуктами тощо [6, 178].

Подібною була ситуація на волинських землях, які перебували у складі корони Польської. Зокрема селяни Ратенського староства мали виконувати різні роботи на фільварку, сплачувати грошові податки, давати різні данини. Серед данин у документах згадуються мед, овес, сіно,

продукти харчування, птиця, яйця, свині або ялівки (по одній з села), лляне та конопляне прядиво [5, 145]. Крім натуральних данини у Ратенському старостві селяни платили грошовий «побор» по 20 грошів з дворища. В цілому всі данини в грошовому еквіваленті були досить великими: в с. Застав'я – 80 грошів з дворища, в с. Замшани – 130, в с. Щодрогощ – понад 60, в с. Ветли – понад 100 грошів з дворища [4, 123; 124].

У приватних селах селяни також виконували різні повинності та сплачували данину на користь феодалів-власників. Наприклад у Повороську, який належав Сангушкам, селяни давали медову данину по відру з господарства, гусей, курей, дві яловиці з села тощо. Замість оранки давали по копі вівса, жита і гречки. З відробітків були наступні: жати і возити збіжжя, два тижні косити на двірських сіножатях сіно (на переміну що два роки), возити дерево до двору, ходити на лови та ін. [5, 151].

У свою чергу феодалі – власники сплачували до державного скарбу різні податки зі своїх володінь: «серебщизну», «подимне», «поголовне». Так, у донесенні возного у Володимирський гродський суд 19.08.1567 р. вказувалося на несплату князем Львом Сангушком-Коширським поголового податку з маєтків Завидова, Деречина, Кошира, Каменя і Мизова з присілками; 22.11.1568 р. поборці Володимирського повіту Д. Козика та І. Гулевич скаржилися на креського старосту князя А. Курбського про несвоєчасну сплату «подимного» й «серебщизни» з маєтків ковельської волості; 20.02 1567 р. князь Р. Сангушко скаржився на бирчих за відмову прийняти поголової грошової податі (по 2 гроші з голови) з селян Несухойзької волості [2, 33; 55; 96].

Крім того феодалі-власники могли встановлювати понаднормові відробітки, натуральні побори, які іноді стягувалися примусово і виглядали відвертим пограбунком селян. Про це свідчить скарга слуги гетьмана Великого князівства Литовського князя Миколая Радивиля від 15 грудня 1560 р. на луцького ключника Івана Яцьковича Борзобагатого, який орендував князівські маєтки на Волині. Скаржник заявляв, що орендар вчиняв «кривды, шкоды, бои, грабежи и розгонение людей». Селяни Полоної скаржилися, що їх заставляли до Бугу возити попіл, а потім ще тиждень возити дрова, змушували понад норму орати в Заборолі своїми плугами і волами, в Коршеві в селян повідбирали волів за те, що вони не йшли понад повинність орати [7, 335 - 336].

Оскільки сільське господарство було основою економічного розвитку Великого князівства Литовського, головним джерелом поповнення державної скарбниці, матеріальною основою для утримання державного апарату та війська, держава постійно намагалася створити умови для піднесення його продуктивності та збільшення прибутковості. З цією метою в середині XVI ст. у ВКЛ було здійснено реформу, що отримала назву «Устава на волоки». З точки зору держави, як відзначив М. Грушевський, «се була ціла економічна революція, де ломили ся всі традиції, руйнували ся давніші форми сільського життя й господарства...» [4, 206].

«Устава на волоки» була затверджена 1 квітня 1557 р. великим князем литовським і польським королем Сигізмундом II Августом. За «Уставою» всі землі, які входили до володінь великого князя вимірювалися з одночасною оцінкою якості ґрунтів. Найкращі орні землі мали відводитися під великокнязівські фільварки, а решта землі розбивалася на однакові ділянки – волоки і ділилася між селянами з розрахунку одна волока на господарство. Селяни-«городники» отримували лише по 3 морги землі. Привілейовані князівські слуги, «бояри путні» могли отримати дві волоки. Волока ставала стандартною нормою для селянського наділу. За підрахунками дослідників її площа на території ВКЛ, у тому числі й на Волині, становила біля 24 га. Повна селянська волока складалася з трьох смуг, виділених на окремих полях, що створювало технічні умови для запровадження трипільної системи з сівозмінами. Паралельно з поділом на волоки проводився обмір і опис ріллі та лісових масивів, призначених для вирубки під сільське господарство, здійснювалися роботи по землевпорядкуванню великокнязівських маєтків.

Волока водночас ставала основною одиницею оподаткування. Селяни, які наділялися волокою мали сплачувати чинш, давати овес, сіно, стацію (щорічний натуральний податок). В залежності від якості ґрунту в сумі це становило від 13 до 53 грошей з лану [4, 208]. Крім сплати податків за отримані земельні наділи, потрібно було відпрацювати 2 дні на тиждень у фільварку, відбувати додаткові толоки, роботу на сіножатях тощо.

Якщо хто із селян самовільно залишав волоку і втікав, того належало розшукати. Втікач при цьому втрачав землю і господарство. Коли ж селянин повертався добровільно, його осаджували на пустій волоці. По суті це означало, що селяни прикріплювалися до своїх наділів.

Слід зауважити, що паралельно з проведенням «Устави на волоки» на волинських землях у складі ВКЛ відбувалося впровадження стандартних одиниць для вимірювання земельних наділів та їх оподаткування і на тих територіях, які перебували у складі корони Польської, зокрема у

Любомльському та Ратненському староствах. Однак такою одиницею тут виступала не волока, а лан, який приблизно дорівнював волоці.

На Волині аграрна реформа почала впроваджувалася у 60-х рр. 16 ст. насамперед у великокнязівських володіннях в Кременецькому та Ковельському повітах Волинського воєводства, у Ратненському та Любомльському староствах. Так за люстрацією 1564 – 1565 рр. у переважній частині сіл Любомльського староства попередня дворишна система селянського землекористування була ліквідована і селян було переведено на лани. Дворища залишалися лише в селах Полапи, Нудиже, Любохини, Кримне, Світязь та Шацьк [1, 78]. У приватних маєтках магнатів і шляхти вона розтягнулася на десятиліття і тривала ще й у першій половині XVII ст.

Висновки. Отже, на розвиток аграрних відносин на Волині в литовсько-руську добу впливали наступні чинники:

- входження Волинської землі до складу іноземних держав і поширення на них литовсько-руського та польського права, що визначало умови соціально-економічного розвитку;

- формування нових елементів у сфері землеволодіння та землекористування, викликаних з одного боку еволюцією феодалних відносин, з іншого – аграрною реформою 1557 р. На цій основі, у другій половині XIV – першій половині XVI ст. на Волині з одного боку сформувалася привілейована заможна землевласницька верства – шляхта, з іншого боку – розпочався процес закріпачення основної маси селянства, посилення його земельної та особистої залежності від держави та феодалів.

Джерела та література

1. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела з історії Любомльщини 16 – 17 ст. / В. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. – Вип. 25. – Луцьк, 2007. – С. 76 – 80.
2. Володимирський гродський суд. Подокументні списки актових книг. Випуск 1. Справи 1 – 5. 1566 – 1570. – К., 2002. – 225 с.
3. Ворончук І. О. Населення Волині в 16 – першій половині 17 ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., СПВФ, 2012. – 712 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Грушевський М. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 5. – 1998 – 687 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Грушевський М. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – 1998 – 667 с.
6. Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підг. В. Кравченко. – К.: ТзОВ «Простір М», 2005. – 598 с.
7. Луцька замкова книга 1560 – 1561 рр. / Підг. до видання Мойсієнко В. М., Поліщук В. В. – Луцьк: СПДФО Купровський В. М., - -736 с
8. Розов. В. Українські грамоти. Том перший. XIV в. і перша половина XV в. – К., 1928. – 267 с.
9. Україна і Литва в 14 – 16 століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти /В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук та ін. – Луцьк: Прат «Волинська обласна друкарня», 2011. – 256 с.
10. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., Критика, 2008. – 472 с.

УДК 398.32:582.28(477.82)

Алла Дмитренко

Продукти збиральництва у народній медицині Житомирського Полісся (за польовими матеріалами)

У статті на основі польових матеріалів, зібраних у Новоград-Волинському та Ємільчинському районах Житомирської області, висвітлено роль дикорослих засобів у народній медицині. З'ясовано, що основне місце у народній фітотерапії належить різноманітним травам, листю і цвіту окремих дерев, які використовували для лікування органів травлення, дихання, руху та ін. Відзначено тотожну лікувальну дію багатьох рослин. Показано місце ягід і грибів у народній медицині. Проаналізовано звичаї та обряди, що супроводжували збирання рослин: магичні вербальні формули, табування та ін. З'ясовано ступінь збереження народних фітотерапевтичних знань. У тексті наводяться польові матеріали, що ілюструють основні положення статті.

Ключові слова : Житомирське Полісся, традиційно-побутова культура, народна медицина, збиральництво, трави, ягоди, гриби, вербальна магія, звичаї, табу.

Дмитренко А. Продукты собирательства в народной медицине Житомирского Полесья (за полевыми материалами).

В статье на основе полевых материалов, собранных в Новоград-Волынском и Емильчинском районах Житомирской области, освещено роль дикорастущих средств в народной медицине. Установлено, что основное место в народной фитотерапии принадлежит разнообразным травам, листьям и цветам отдельных деревьев, которые использовали для лечения органов пищеварения, дыхания, движения и др. Отмечено тождественное лечебное действие многих растений. Показано место ягод и грибов в народной медицине. Проанализированы обычаи и обряды, сопровождавшие сбор растений: магические вербальные формулы, табуирование и др. Выяснена степень сохранения народных фитотерапевтических знаний. В тексте приводятся полевые материалы, иллюстрирующие основные положения статьи.

Ключевые слова: Житомирское Полесье, традиционно-бытовая культура, народная медицина, собирательство, травы, ягоды, грибы, вербальная магия, обычаи, табу.

Dmytrenko A. Collection products in alternative medicine of Zhytomyr Polissya (based on field materials).

Based on field materials collected in the Novograd-Volynskomu and Emilchinskому districts of Zhytomyr region, the role of wild growths in alternative medicine is highlighted in this article. It was stated that the main place in traditional phytotherapy belongs to various herbs, leaves and flowers of certain trees used to treat the organs of digestion, respiration, movement, and others. The identical therapeutic effect of many plants is noted. The place of berries and mushrooms in folk medicine is shown. The customs and ordinances accompanying the collection of plants were analyzed: magical verbal formulas, taboo and other. The degree of preservation of traditional phytotherapeutic knowledge is explained. The text provides field materials illustrating the main provisions of the article.

Keywords: Zhytomyr Polissya, traditional-domestic culture, alternative medicine, harvesting, herbs, berries, mushrooms, verbal magic, customs, taboo.

Постановка наукової проблеми, її значення. Прийняття ЮНЕСКО «Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини» активізувало дослідження різноманітних проблем традиційно-побутової культури. Серед галузей, у яких проявляється нематеріальна культурна спадщина названі і «знання та звичаї, що стосуються природи і всесвіту» [9]. Охорона традиційних народних знань на міжнародному рівні сьогодні є компетенцією ряду організацій ООН, серед яких — Всесвітня організація інтелектуальної власності, Всесвітня організація охорони здоров'я, Продовольча та сільськогосподарська організація [13].

Одне з особливих місць в системі традиційних народних знань займає народна медицина з багатовіковим досвідом лікування. Найбільш ефективно досвід народної медицини сьогодні використовується у країнах Азії (Китай, Індія, Японія). В останні роки зростає увага до цього важливого компонента традиційної культури і в Європі, де для виготовлення сучасних медичних препаратів вживається до 2 тис. рослин [13]. В українській медицині використовується майже 250 видів рослин, у т. ч. 150 — у традиційній, а решта застосовуються лише в народній медицині [10]. 45% усіх лікарських засобів, що випускаються в нашій країні, виготовляються з рослинної сировини [7].

Основними регіонами збирання лікарських рослин в Україні є Карпати і Полісся. На території Волині і Полісся, за підрахунками вчених, росте 252 види лікарських рослин [6, с. 53], що збереглися в традиційному природному ландшафті і заготовляються для потреб фармакологічної, фармацевтичної та ін. промисловості, тим більше, що в останні роки споживачі віддають перевагу препаратам, виготовленим на основі натуральної сировини. У Житомирі функціонує фабрика «Ліктрави» з переробки лікарської сировини. Тому вивчення традицій збирання лікарських рослин в регіоні є актуальним.

Аналіз досліджень проблеми. Етнографічне вивчення рослин започаткував Ф. Вовк, який видрукував «Список растений с народными названиями и этнографическими примечаниями» [Вовк], де зосередив увагу на використанні дикорослих трав в побуті і обрядовості. А. Рогович підготував «Опыт словаря народных названий растений...» [12]. Лікувальні властивості лікарських трав і способи їх застосування висвітлені у праці М. та І. Носалів [11]. Ґрунтовне дослідження з народної медицини українців як галузі традиційних знань підготувала З. Болтарович [4], яка значну увагу приділила народній фітотерапії Карпат [2] та Полісся [3]. Традиції народної медицини українців Центрального Полісся вивчала І. Ігнатенко [8]. Матеріали (переважно замовляння) з народної медицини Овруччини опублікував А. Шкарбан [14].

Джерельну базу статті склали польові етнографічні матеріали, зібрані автором в ході історико-етнографічної експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від

техногенних катастроф (м. Київ) до Новоград-Волинського та Ємільчинського районів Житомирської області [1].

Мета: на основі польових етнографічних матеріалів проаналізувати місце продуктів збиральництва у системі народної медицини регіону.

Завдання: з'ясувати призначення дикоростучих рослинних засобів у лікуванні різноманітних хвороб; вказати народні назви лікарських трав; висвітлити місце ягід і грибів у народній фітотерапії; висвітлити звичаї та обряди, що супроводжували збирання рослин для лікування: магичні вербальні формули; табування; поділ рослин на «чоловічі» та «жіночі»; хліб і гроші під корінь лікарських рослин та ін. Показати особливості освячення лікарських трав. З'ясувати ступінь збереження народних фітотерапевтичних знань.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Збиральництво — давнє заняття, яке базувалося на пошуку і привласненні людиною продуктів харчування, засобів лікування, різноманітної сировини. Важливе місце у структурі традиційного збиральництва українців Новоград-Волинського та Ємільчинського районів Житомирської області належить дикорослим рослинам, що використовуються в народній медицині. Одні з них мають більш широке, інші — вужче застосування.

Найчастіше збирають звіробій (*Hypericum perforatum*), який має досить широке застосування. Зілля рвуть в період цвітіння. Респонденти знають, що багато звіробою вживати не можна, так як він дуже міцний. Тому слід брати по одній гілочці: «Потрошку його. Не мона багато кидать зверобою. Вон крепкий. Його треба гольочку [...]. Гольку вкинув і всьо. Якого хоче зеля потрошку вкинули і все. А багато не можна кидать» [1, од. зб. D3S4]. Звіробій додають до багатьох сумішей трав. Є. Лазніук із с. Сергіївка відзначала, що без звіробою лікувального відвару «не може буть» [1, од. зб. D1S4]. Звіробій використовують і як натирання, для чого намочують у горілці [1, од. зб. D1S2].

Інформанти відзначають масове поширення звіробою та безсмертнику в останні роки, причиною чого є пустування полів, які після розпаду колгоспів не обробляються: «безсмертника багато є тут, в нас на полі» [1, од. зб. D1S3]; «У нас зара звіробою! Бери трактора там і заєжжай [...]. І безсмертника дуже багато» [1, од. зб. D1S3]. Безсмертник (**цмин пісковий**, *Helichrysum arenarium*) масово збирають у період цвітіння. Його відваром лікують захворювання печінки [1, од. зб. D3S5, D1S3]. З цією ж метою рвуть «буквицю» (**буквиця лікарська**, *Betonica officinalis*) [1, од. зб. D8S4].

Кілька локальних назв має деревій (*Achillea millefolium*) — «серпорез», «серпориз», «тисячелісник», який «од усього помагає» [1, од. зб. D1S4]. Найчастіше його вживають для лікування хвороб шлунку: «Ну, він, вобше, тисячолісник, він дуже полезний до всього. Він од желудка добрий. Оце тако, як оце понос, то оце він. Оце він добрий» [1, од. зб. D1S2]. Деревій збирають в липні-серпні [1, од. зб. D1S4]. Шлунок лікують й іншими травами. Подекуди з цією метою збирають «стародуб» (бутень звичайний, *Chaerophyllum*): «стародуб од желудка. Росте по камінню» [1, од. зб. D9S2], який «В горилци мочать» [1, од. зб. D5S6]. У Рудні Іванківській беруть ще й «калган» (пёрстач прямостоячий, *Potentilla erecta* (L.) Hampe) і бородач (*Andropogon*): «Калган од жолудка [...]. Бородач — од живота» [1, од. зб. D3S5].

Відомі і лікувальні властивості кореню «лепехи» (*aip*, *Acorus calamus*). Його копають восени і вживають при різних захворюваннях, в т. ч. й при хворобах шлунку: «Но оцей аір, корень дуже полезний [...]. З цієї лепехи копать кореня, тильки треба осенню копать [...]. Він полезний тоже. І од желудка [...]. Він дуже од всього! Наветь в мене там була сусідка [...], вона його пила. Вона каже, дівчинка прийшла, внучка, болить живіт, я каже, натерла і [...] перестало» [1, од. зб. D1S2]. Від болю в животі маленьким дітям дають «рум'янок» (ромашка лікарська, *hamomilla recutita*) [1, од. зб. D5S3; D1S3].

Відварами кропиви (*Urtica dioica*) лікують нирки: «Кропива від почок дуже добре» [1, од. зб. D1S2]. Навесні збирають березові бруньки, настоюють на горілці і використовують для лікування нирок та інших хвороб: «Вони од почок. Вони од усього. В [чоловіка] була температура 38,6° раз увечері, пізно, і [...] в мене не було таблеток [...]. Я йому [...] пув-стакана наляля. На горілці домашній [...], дві одіялі на його. Час пройшло. То й я не думала. Вона [температура] в його спала» [1, од. зб. D1S2].

Дев'ятисил» (**оман високий**, *Inula helenium*) запарюють або настоюють на горілці від простудних захворювань: «Дев'ятисил я беру. Він од простуди. Він оце кашляєш [...] і паримо, і на горилци намочила. Ложечку взяла» [1, од. зб. D1S2]. Кашель лікують відварами «мачухи» (мати-ймачуха, *Farfarae folium*): «мачуха, то вона й од кашлю і од воспалення» [1, од. зб. D3S4]; м'яти (*Mentha*) — «мята тоже од кашлю» [1, од. зб. D2S1]; цвіту бузини чорної (*Sambucus nigra* L.) [1, од.

зб. D10S6, D12S3]; гілок сосни (*Pinus L.*) [1, од. зб. D12S3];

Надзвичайно поширеним лікарським засобом є липовий цвіт, який вживають при простудних захворюваннях: *«Із липи [...] цвіт рвать. Чай добрий пить. Од кашлю он добрий»* [1, од. зб. D2S1]. Від кашлю використовують відвари чебрецю (*Thymus*). Але в останні десятиліття, у зв'язку з поширенням в селах такої соціальної проблеми (хвороби) як п'янство, його дають, щоб позбутись залежності: *«Чебрець збираю. Це од кашлю дуже добре [...] между прочим чебрець ше добрий од алкоголізму. Хто вживає горилку, шоб ви знали. Його треба парить і пить. Отак, хто вживає, то давать чоловіку, шоб замість чаю»* [1, од. зб. D10S2].

Ягодами полину (*Artemisia absinthium*) у с. Андрієвичі лікують нежить: *«як насморок, оце цие ягодочки беруть. Я беру совочок, на жар. А як жару, нема, то якоїсь там кусок подпалила, пачки сірників [...]. Колись казали, пристрип. Оце на цей насморок казали пристрип [...] стари люде. І оце цим полином вдихати в себе його. І проходить насморк»*. У народній ветеринарії полином лікують глисти у поросят [1, од. зб. D12S2].

Корінь «живокосту» (**живокіст лікарський**, *Symphytum officinale*) копають в період цвітіння і використовують при болях в спині (радикуліті) і ногах: *«Тожє зара треба рвать уже. Перерис. І копать треба, вже перецвіла, живокост такий. Його треба копать, сушить. Мить, сушить. І намочить. Як болять ноги, да ноги натирать»* [1, од. зб. D12S4]; *«Я весь час натираю все їм. І радикуліт, оце ноги і все. Но мені трошки він помагає [...] желательно копать, як цвите. Ну, і осинню вин оце такий»* [1, од. зб. D12S2]; *«Спиною лежала, в мене діски вийшли. То баби в больниці нараляли. То дід міні возив три дні його. Натре на терку. І баби кажуть, і з'єднай його за день. То я його з'їм. Воно й не гірке, воно й не кисле. Таке собі, добре. Я сла [...]. А намочила вже, як я приехала з лікарні. В мене й зара є намочене»* [1, од. зб. D8S4].

Листям лопуха (*Arctium L.*) лікують болі в ногах — обмотують на ніч: *«як нога болить, то треба десь прикладать, чи шо»* [1, од. зб. D2S1]; *«Оце пойду на ніч, вирву штук шість і оцю ногу [...]». Отакие старие платки [...]. Оце обв'язую»*. Листя лопуха заготовляють і на зиму. Тоді розпарюють і прикладають до ніг: *«І цей лопух треба сушить. А потом кип'ятком його. Розпарувать і накладайте знов на ноги і лікуйтеся»* [1, од. зб. D8S4].

Для лікування захворювань ніг, рук, спини використовують березове листя на якому є пух. Збирають його навесні. Накладають у мішок у який на ніч кладуть хвору руку, ногу чи лягають у нього (дуже довго не можна). Листя цієї берези можна мочити в горілці і використовувати як натирання. Його можна збирати і сушити, а потім розпарювати кип'ятком [1, од. зб. D7S6, D8S1, D8S4].

Квіти і корінь гадючника (*Filipendula ulmaria*) покращують мозковий кровообіг: *«дуже добрий, в кого порушене мозгове... кровообіг. Дуже, дуже полезний! Дуже! Там квіти і корінь з гадючника»* [1, од. зб. D10S2]. Брусничник (*Vaccinium vitis-idaea L.*) вживається «від нервів» [1, од. зб. D4S4].

У період цвітіння збирають «ягідник» (чорничник, *Vaccinium myrtillus L.*), який п'ють для покращення зору: *«Лічебний вон. Парять. Для глаз п'ють»* [1, од. зб. D10S7]; *«ягідник, кажуть, од очей дуже добре пить»* [1, од. зб. D12S2]. У с. Рясне для цього шукають очанку (*Euphrasia officinalis L.*): *«Ну, це очанка — од очей. Я осьо торік нарвала»* [1, од. зб. D8S4].

«Пристретник» (пристрітник, будяк, *Carduus crispus*), як свідчить назва, допомагає при пристриті (навроченні): *«Це, як заболієш, кажуть, ото позіхає, це пристрет десь схватив. Треба його. Воно таке, як колюк. І цвите точно, як колюк. Таким розовим»* [1, од. зб. D8S4].

У народній медицині застосовують і ягоди. Журавлину закладають у вуха, коли болить голова, або ж людина вчаділа. Вважають, що ці ягоди сприяють пониженню тиску, допомагають при простудних захворюваннях. П'ють навіть воду у якій тримали ягоди [1, од. зб. D3S1, D3S5, D4S1, D7S1, D11S2, D13S2, D13S3, D13S4]. У с. Сергіївка, коли людина вчаділа, у вуха закладають ще й калину [1, од. зб. D13S4]. Про цілющі властивості купальських ягід відомо лише в кількох селах [1, од. зб. D2S2].

Збирають багато інших рослин, які вживають для лікування певних хвороб або приготування оздоровчих чаїв: первоцвіт (*Primula veris L.*) «од усього можна пити» [1, од. зб. D10S6]; «пїжмо» (пижмо, *Tanacetum vulgare L.*) «Тожє воно од усього помагає» [1, од. зб. D12S4]; «сосонка» (хвощ польовий, *Equisetum*) [1, од. зб. D9S2]; «шалфей» (шавлія, *Salvia L.*) [1, од. зб. D10S2, D10S6]; подорожник (*Plantago*), «ведмедові вушки» («ведмежі вушка», **мучниця звичайна**, *Arctostaphylos uva-ursi*) [1, од. зб. D5S6]; іван-чай (кіпрей вузьколістий, *Chamérion angustifólium*) [1, од. зб. D8S4]; лофант (*Agastache foeniculum*), «раннік» (ранник, *Scrophularia*) [1, од. зб. D10S2]; «глисник» (паслін чорний, *Solanum nigrum*) [1, од. зб. D13S4] та ін.

Дикорослі трави збирають не тільки для лікування, а й для приготування чаїв. З цією метою беруть мелісу (*Melissa officinalis* L) — «*тоже якби чай. У чай кидано, да кип'ячу кип'ятком чаику, взяла вкинула, вона постояла минут десять, натяглася і всьо*» [1, од. зб. D2S1]; малину, чорничник: «*А то ветки з малини, то це й же ж, ягодник. Отаке все на чай збираємо*» [1, од. зб. D10S7]; «*чорничник то я рвав [...] Воно тоже для чаю*» [1, од. зб. D12S3].

Частину трав важко визначити, та як респонденти не можуть їх точно назвати, а описують. Наприклад, «*зілля, яке росте понад дорогою, на нього джмелики сідають, яке росте по полі, але рідко зустрічається*» та ін. [1, од. зб. D10S6]. Деякі рослини важко визначити за народними назвами, як от «бородай» [1, од. зб. D3S5]. Однак оремі респонденти добре знають не тільки наукову, а й різні місцеві назви певних рослин, вважаючи їх чомусь російськими: «*гадючник в'язолистий [...] А по російськи, це назва таволга, лабазнік [...]. І ще ялось називали його у нас тут*» [1, од. зб. D10S2]. Поміж тим, все більше інформантів відзначають, що вони не знають для чого вживається та чи інша трава: «*Мати-мачуха, то чогось рвали є. А од чого вона, не скажу. Не знаю*» [1, од. зб. D2S1], тому збирають тільки ті рослини, призначення яких їм відоме: «*Збираю звіробой. Бо я його знаю, то я його збираю*» [1, од. зб. D13S3].

Зважаючи на роль лікарських трав у житті населення Полісся, тут сформувалась система звичаїв, пов'язаних з їх збиранням, зокрема, магичні вербальні формули: «*Святий Авраам землю орав. Свята Божжа мати поливала, да на помуч людям давала*» [1, од. зб. D4S1]; «*...як ідеши, то просиши там, Божжа Мати ходила, ліки збирала [...]. То Божжа Мати ходила, трави збирала і прошу Божу Матір допомогти мені. Шось, я вже й не пам'ятаю [...]. Приказати треба: Пресвятая Богородице! Божжа Мати тут ходила, лікарські рослини збирала, і нам допомагала*» [1, од. зб. D10S2]. Молодші інформатори вже не знають примовок, але переконані, що обов'язково треба щось приказати: «*Да! Шось треба приказувать. Канєшино. Кажуть, без примовки, з'їж і вовка! Треба шось приказувать!*» [1, од. зб. D13S3]. Інші говорять, що потрібно помолитися «Отче наш» [1, од. зб. D5S6].

Збереглися й окремі відомості про те, що під корінець вирваної рослини потрібно покласти хліб, іноді освячений, чи гроші. Мотивація дії — заплатити, щоб зілля не зводилося: «*Баба казала, гроши треба класти і хліб. Шоб не зводилося зелле*» [1, од. зб. D4S1]; «*копейочку [...]. Мо то, шоб воно родило [...]. Вон кветку садиши, тоже треба шось покласти. Чи хліб, чи копейочку поклав. І те, так само*» [1, од. зб. D3S4]; «*Казали. Треба мелоч мати. І [...] заплатити*» [1, од. зб. D5S6]; «*Чи гроши, чи хліба кусочок свяченого [...] ходила копать і занесла хліба туди свяченого, у ту ямочку*» [1, од. зб. D8S4]; «*Клади копійку або хліб. Коли копали бородаю, обов'язково клали хліб*» [1, од. зб. D3S5]. Ряд респондентів вже не пам'ятають звичаю класти хліб і гроші під лікарські рослини, але кладуть їх, коли пересаджують півонію: «*Це не под це кладуть [...] як півонію садять, то кладуть. Гроши кидують, просо сиплють. То вона приймається. То вона так не приймається*» [1, од. зб. D13S4].

Побутовують і табуїстичні застереження при збиранні лікарських рослин — можна / не можна. Рвати зілля можуть всі чоловіки і діти. Стосовно жінок, то це право мають тільки дівчатка і старші, «чисті» жінки, які вже «не стіраються» і аж ніяк не ті, що «ше мають при себе»: «*Ше [...], жинкам не дуже й дозволяли збирать трави. А в більшості це, шоб чоловіки або діти збирали. Таке було в нас [...]. А так, ну я ж кажу, жинкам як? Дівчаткам, які це молоденькі, да. То їм тоже дозволяли збирать. Старіє баби, які вже, як кажуть, по-простому, не стіраються. Также. А цим, таким уже, то, то казали, шо чогось не можна*» [1, од. зб. D11S2]; «*Жинки могли тие збирать трави, котора чиста вже людина. А котора людина ше має при себе, воно, хоть мо вона збірає його, но воно не помочне*» [1, од. зб. D7S1]; «*В нас кажуть [...]. Шо якщо жинка стірається, вона не має права його збирать взагалі*» [1, од. зб. D13S3].

Найкращим часом збирання лікарських рослин вважають початок дня — до сходу сонця: «*Ну, то казали, шо це треба його до сходу сонца рвать. А так, зара, Боже! Хто його до сход сонца встає?*» [1, од. зб. D7S1]. Інші стверджують, що трави добре рвати до обіду: «*Токо казали, до обіда треба збирать*» [1, од. зб. D9S2]; «*Я знаю так, як мені мама говорила, то казала, шо краще збирати до обіда*» [1, од. зб. D10S2]; «*Трави рвати вранці до обіду*» [1, од. зб. D10S6]. Є й інші точки зору — різні трави збирати в різний час: «*Там є ризниє. Воно є інче, шо вранці, інше — в обід. І мона й вечором. Тики треба знать, яке. Це, це треба знать якісь там, такий як би дід. А я не тямлю в цьому*» [1, од. зб. D13S3].

Окремі респонденти чули про «чоловіче» і «жіноче» зілля, хоча чіткої відповіді, що то за рослини, дати не можуть. М. Гресько із с. Кочичине пам'ятає, що про «жіноче» і «чоловіче» зілля йому говорив дід: «*Це дед мой ходив по гриби і он казав: „Запомні, це зелле і це. Це женське, а це чоловіче”*» [1, од. зб. D4S1]. К. Євтушок із с. Степанівка, припускає, що чоловічі і жіночі стебла є у

«цвінтурії» (центурія, *centuria*) [1, од. зб. D5S5]. У с. Сергіївка розрізняють чоловічий і жіночий рум'янок — один росте вищий, інший — нижчий: «Цей рум'яночок [...] Вин запах пушиті одінаковий. Тику шо там трошки [...] тей викиший, а тей никиший. Там у рості» [1, од. зб. D13S3]. Є. Лакейчук із с. Рясне вважає, що чоловічі і жіночі стебла має деревій: жіночий — білий, а чоловічий — рожевий: «Оцей во деревій. То мужчинське й жиноче. Кажуть, вроді, шо те розове. А я чогось завжди розове рву» [1, од. зб. D8S4]. Чоловічі і жіночі стебла має і хвоц: «сосонка така є прама ж — то то мужчинська» [1, од. зб. D9S2].

В регіоні зберігається традиція освячення лікарських рослин. Перший раз їх святять на Трійцю [1, од. зб. D5S5]. Вдруге — на Маковея [1, од. зб. D3S4, D10S2]. Регіональну специфіку складає освячення лікарських рослин на Першу Пречисту (28.08). Вважають, що навіть зілля на полі можна нарвати — воно лікувальне. Святять здебільшого вже сухі лікарські трави, зібрані раніше [1, од. зб. D5S5, D8S4, D10S6, D12S2, D12S4]. Вірять у цілющість купальських трав. Цього дня збирають материнку, звіробій, мати-й-мачуху та інші, «якіє мона» [1, од. зб. D2S2, D4S1, D7S1] і особливо липовий цвіт: «Оце, оде в нас липа [...]. То це на Івана Купайла саме, кажуть, добре збирають» [1, од. зб. D7S1].

Незначне місце у народній медицині належить грибам. Найчастіше використовують мухомори. Для лікування радикуліту, болях у ногах та руках гриби заливають горілкою. У с. Лука в горілці настоюють сухі мухомори, іноді закопуючи в землю [1, од. зб. D7S1, D7S4, D9S1, D12S1]. У с. Степанівка для лікування наривів, в т. ч. і в горлі, ран тощо брали сухі червиві білі гриби, замочували в молоці і клали на рани, які швидко загоювались [1, од. зб. D5S6]. У с. Лука шукають гриб «пан-панночка» (Веселка звичайна, *Phallus impudicus Pers.*), який допомагає при хворобах серця: «Вон в каждом селі по-начому називається. Воно так як неприємний запах такий од його. А як прийдеши у ліс, то ти його так не знайдеш. А як скажеш, от як гарно пахне, як гарно пахне! Да? От ти їх і побачиши [...]. Вин такий красівий. Ну, кажуть, од серця вин. Яюсь у горилку крепку, в первак» [1, од. зб. D7S4].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Як бачимо, продукти збиральництва відіграють значну роль у системі народної медицини Житомирського Полісся. Основне місце належить різноманітним травам, листю і цвіту окремих дерев (липи, берези, сосни), які використовують для лікування органів травлення, дихання, руху та ін. Багато рослин мають тотожну лікувальну дію. Специфіку регіону складає використання як засобів фітотерапії ягід (журавлини, калини, чорниць) і отруйних і їстівних грибів (білі, веселка, мухомори). Збирання лікарських трав колись супроводжувалось системою різноманітних звичаєво-обрядових норм, які на сьогодні практично втрачені: хліб (часто свячений) і гроші під корінець зірваної рослини; табування збирання рослин (можна / не можна); час збирання (до сходу сонця, до обіду та ін.); поділ рослин на «чоловічі» і «жіночі»; освячення зілля з метою підсилення його дії. Багато трав, за традицією, збирають для приготування щоденних напоїв. Зафіксована втрата мешканцями регіону народних фітотерапевтичних знань — про назви і лікувальні властивості багатьох рослин. Зменшується кількість людей, які збирають рослини. З метою повного дослідження народної фітотерапії Житомирщини, подальшого вивчення потребують інші райони.

Джерела та літератури

1. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, м. Київ. — Ф. Смільчине-2011 (Новоград-Волинський і Смільчинський райони Житомирської області).
2. Болтарович З. Є. З народної медицини українців Полісся // Народна творчість та етнографія. — 1986. — № 2. — С. 33-38.
3. Болтарович З. Є. Народна медицина українців. — К.: Наук. думка, 1990. — 232 с.
4. Болтарович З. Є. Народне лікування українців Карпат кінця XIX — початку XX ст. — К.: Наук. думка, 1986. — 119 с.
5. Волков Ф. К. Список растений с народными названиями и этнографическими примечаниями // Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества. — Т. 1. — К., 1874. — Отд. II. — С. 165-178.
6. Єврорегіон Буг: Волинська область. — Луцьк, 1997. — 448 с.: іл.
7. Желага А. М. Лікарська рослинна сировина як основа для виробництва якісних фармацевтичних препаратів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gisap.eu/ru/node/1618>. Назва з екрану.
8. Ігнатенко І. Народна медицина українців Середнього Полісся : традиції та сучасність (на польових етнограф.

- мат.). — Кам'янець-Подільський : ПП Медобори, 2013. — 336 с.
9. Конвенція «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_d69_назва з екрану.
 10. Никитюк Ю. А. Еколого-економічний аналіз сучасного стану ринку лікарської рослинної сировини в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://natureus.org.ua/repec/archive/1_2015/2.pdf_назва з екрану.
 11. Носаль М. А., Носаль І. М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі. — К.: Держ. мед. в-во УРСР, 1962. — 300 с.
 12. Рогович А. С. Опыт словаря народных названий растений в Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами о них // Записки Юго-Западного отдела Император. Русского географического общества. — Т. 1. — К., 1874. — Отд. II. — С. 109-164.
 13. Терес Н. Традиційні знання: проблеми збереження та охорони [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://inb.dnsgb.com.ua/2012-1/12_teres.pdf_назва з екрану.
 14. Шкарбан А. Матеріали з народної медицини Житомирського Полісся. - Полісся України: матеріали іст.-етногр. дослі. — Вип. 2: Овруччина. — Львів, 1999. — С. 211-224.

УДК 93/99(093.2):528.425

Валентина Петрович,
Ігор Петрович

Топографія міста Володимира XIII–XVIII ст.: історико-топонімічний аспект

У статті досліджено історичну топографію одного з найдавніших і найбільших міст Волині – Володимира XIII–XVIII століття. На основі проаналізованих матеріалів прослідковано історію становлення та розвитку міста, наведено характеристику оборонних укріплень, окремих соціально-топографічних частин міста та пам'яток культурної архітектури. Встановлено, що важливу інформацію стосовно історико-соціальної топографії Володимира несуть топоніми.

Ключові слова: історична топографія, топоніми, урочище, культова споруда, оборонні укріплення.

Петрович В. В., Петрович І. В. Топография города Владимира XIII–XVIII вв.: историко-топонимический аспект

В статье исследовано историческую топографию одного из старейших и крупнейших городов Волыни – Владимира XIII–XVIII веков. На основании рассмотренных материалов рассмотрено историю формирования и развития города, дано характеристику оборонительных укреплений, отдельных социально-топографических частей города и памятников культурной архитектуры. Установлено, что важную информацию относительно историко-социальной топографии Владимира несут топонимы.

Ключові слова: историческая топография, топонимы, урочище, культовое сооружение, оборонительные укрепления.

Petrovych V. V., Petrovych I. V. Topography of Volodymyr City of 13 – 18th centuries: historical and toponymical aspects.

The article looks into the historical topography of one of the oldest and largest cities of Volyn region – city of Volodymyr in the period of 13 – 18th centuries. On the basis of the analyzed data and papers the authors traced the history of establishment and development of the city, provided characteristics of the defence fortifications, some of the social and topographic parts of the city and sights of the church architecture. It was found out that they are the toponyms that carry historical and social information on the topography of the city of Volodymyr.

Key words: historical topography, toponyms, plot of land, church building, defence fortifications.

Постановка наукової проблеми та її значення. Становлення та розвиток міста Володимира, його планіграфія і забудова, місцезнаходження життєво важливих об'єктів нерозривно пов'язані з характером соціально-економічного та культурного розвитку, чим і обумовлюється актуальність вивчення цих питань. Для дослідження історичної топографії міста важливими є загальноісторичні, економічні та історико-етнографічні явища, які відбилися в топонімах.

Питання пов'язані з історико-культурним розвитком, в тому числі з'ясуванням проблем соціотопографії Володимира, хвилювали не одне покоління істориків. Окремим аспектам історичної топографії міста присвячено фундаментальні праці М. Котляра, А. Кузи, О. Компан, П. Саса,

І. Крип'якевича, М. Ковальського, М. Кучинка та інших. Однак узагальнюючої праці, в якій би була дана характеристика топографічних назв Володимира XIII–XVIII ст. немає.

Вище сказане визначає як **актуальність обраної теми**, так і доцільність представлення її у вигляді окремого наукового дослідження. Важливим є також розуміння характеру і особливостей середньовічного міста, а також його ролі та статусу в новий і новітній час.

Мета наукової розвідки – встановити походження топонімів в контексті вивчення історичної топографії міста Володимира XIII–XVIII століття.

Відповідно вирішення основного завдання дослідження полягає у висвітленні загальноісторичних, економічних та історико-етнографічних явищ міста Володимира XIII–XVIII ст., які відбилися в топонімічних назвах.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Володимир – одне з найдавніших міст Волині. Про це свідчать різноманітні джерела. Важливу інформацію стосовно історико-соціальної топографії Володимира несуть топоніми. Пізнавальне значення топографічних назв, впливає із суті їхньої природи, обумовленої пов'язаними між собою факторами: лінгвістичним, суспільно-історичним та природно-географічним. При цьому вивчення цих назв неможливе без аналізу історичних явищ, які вплинули на їх появу [6, с. 45–72].

Чимало назв урочищ у межах міста Володимира вказують на наявність там в минулому різночасових культових споруд. Вони дозволяють не лише локалізувати храми, а й дати їх характеристику. До найдавніших належить топонім «Велесовщина», який вказує на те, що тут у дохристиянські часи стояло язичницьке капище бога скотарства Велеса. Про існування давніх церков говорять такі топоніми, як «Апостольщина», «Введенщина», «Іллінщина», «Михайлівщина», «Зап'ятниче», «Онуфрїївщина», «Федорівка», «Стара катедра», «Капудинські мури», Фарна, Миколаївська, Василівська вулиці тощо.

Частина міських топонімів висвітлює господарську діяльність мешканців Володимира. Зокрема, назви урочища «Ковалівщина», «Залізник» говорять про наявність металургійно-ковальського ремесла, «Загуменки» – про місце, де обмолочували збіжжя, «Під гребелькою» і «За гребелькою» – топоніми, пов'язні з греблями і водяними млинами, що стояли на них. Урочище «Цегельня» – красномовно говорить про те, що тут вироблялась цегла і, напевне, – кахельна плитка, а урочища «Глинське» і «Печище» («Печисько»), можливо, пов'язуються з гончарством. Що ж до таких давніх назв вулиць як «Броварна», «Малоброварна», «Рибна», «Торговиця», то вони говорять самі за себе і не потребують пояснень.

З історичною топографією давнього Володимира пов'язуються старі тракти, які сполучали його з іншими населеними пунктами і, ймовірно, сформувалися ще в княжу добу історії міста: Луцький, Устилузький, Старий, Гноєнський, Киселинський тракт, Городельська дорога. Крім названих, у Володимирі є багато інших давніх назв: Білі Береги, Шкаратани, Лозівщина, Кільщина, Рилавиця, Закревщина, Базилянщина, Валова і Дівича дорога, Білоберезька вулиця та ряд інших, які вказують на мікрорегіони міста, заселені в минулому [1]. З сказаного вище впливає, що застосування топоніміки абсолютно виправдане потенційними можливостями її інформації, оскільки фактори, що впливають на появу топонімів, як правило, закріплені в них і вивчаються на їх основі.

Володимир розташований в трикутнику між р. Лугою, правим допливом р. Буг, та двома її допливами Рилавицею та Смочю. Місто назване іменем його засновника – київського князя Володимира Святославовича. Це свідчить, що місто виникло в X ст., а можливо, тоді воно було лише переназване. До того часу на місці нинішнього Володимира існувало поселення з племінним ладом під назвою Лодомир, що підтверджують археологічні знахідки та літописні згадки [13, с. 226].

Перша літописна згадка про місто Володимир належить до 988 р., коли князь Володимир Святославович віддав його в удільне володіння своєму синові Всеволоду [9, стлб. 105]. Розташований на окраїні Київської Русі, Володимир мав стратегічне значення як західний форпост проти вторгнення іноземних загарбників. У цей час місто мало потужну систему укріплень. На високих земляних валах були збудовані дерев'яні стіни з трьома брамами. Зі старою фортифікацією пов'язані зафіксовані у Володимирі такі назви, як «Замок», «Замочок», «Підзамче», «Вали». Вони недвозначно вказують на існування в минулому в цій місцевості оборонних укріплень, навіть якщо їх тепер уже й немає. Про це ж говорять і топоніми «Провалля», «Завалля», «Валова дорога» та інші.

Центральна частина стародавнього міста – дитинець «Замок» являє собою городище «волинського типу», тобто чотирикутник із заокругленими кутами. На валах городища знаходились великий дубовий замок, збудований на кам'яних фундаментах та житлово-господарські будівлі.

У 1160 р. у Володимирі князем Мстиславом Ізяславовичем був побудований Успенський

кафедральний собор – Мстиславів храм, який оточували вали і рови так званого «Замочку» [9, столб. 484]. Він знаходився на захід від вже згаданого нами «Замку». Свою назву ця частина міста отримала від резиденції володимирських єпископів, яка знаходилась поруч із Мстиславовим храмом і була оточена мурами з баштами. На території замочка, чи поруч з ним, в кожному разі на цьому ж пагорбі, існувала дзвіниця. У візитації 1695 р. вказується, що єпископ Лев Зеленський, відбудувавши кам'яні стіни замочку, окремо поставив дерев'яну дзвіницю з чотирма дзвонами, кожний з яких мав свою назву – Геннадій, Доброглас і Починальник, четвертий звався Зигар, оскільки при ньому був годинник, що вибивав години [10, с. 116]. Точно локалізувати її поки що не вдалося. Ще одна дзвіниця на території замочку існувала наприкінці XVIII ст., тоді вже без верха. Точний час її спорудження, на жаль, не встановлено. Нині вона становить частину єпископського будинку, разом з яким була відновлена в 1894–1900 роках [5, арк. 1–546]. Ще одна частина міста, яка була пов'язана із «Замком» і знаходилась на північ від нього, називалася «Підзамче».

Риси великого міста чітко проступають в письмових свідченнях про минулу історію Володимира. В Іпатіївському літописі під 1157 р. згадуються Київські й Гридшині ворота, які знаходились в стінах, що оточували місто [9, столб. 486]. Перші, північні, ще мали назву Луцькі, бо знаходилися біля млина на Поплавській вулиці, яка простягалася до Луцького тракту, який вів на Київ. Тут зберігся вал і міський рів, що доходив до долини р. Луги [12, с. 200]. Південні Гридшині ворота отримали назву від гриднів – князівських дружинників, які охороняли замок. Вони знаходилися на початку тракту, що вів на Устилуг і Городок. Ще були й треті ворота на Ковельському тракті – П'ятницькі, назва яких походила від П'ятницької церкви. На місці, де була церква, між Ковельською вулицею і Святомиколаївським собором, у саду, стояв високий кам'яний стовп із хрестом на верху, без жодного надпису, як свідок існуючої колись тут П'ятницької церкви. Площа, що була за нею називалася Зап'ятницьке передмістя [3, с. 87].

За валами городища розташовувалися передмістя Завалля, яке знаходилося відразу за валами та Залужжя – з лівого боку р. Луги і Засмоччя, яке являє собою певний інтерес для археології. Про численні археологічні знахідки на території урочища Засмоччя знаємо завдяки дослідженням О. Цинкаловського, оскільки ця земля належала до садиби П. Нітецького, його діда. Тут, по вулиці 20 Липня (колишня Островецька) у 1880–1882 рр. було випадково розкрито ріг зрубу дерев'яного будинку княжої доби. Тоді ж було натраплено на тілопокладання в супроводженні срібного натільного хреста з грецьким написом на срібному ланцюжку [14, s.165].

Цікавими, на наш погляд, є дослідження назв урочищ Володимира, що походять від старих сакральних будівель – церков та монастирів.

Одним з урочищ є «Стара кафедра», яке знаходиться біля с. Федорівка за 2 км на захід від міста. Його назва походить від назви церкви «Стара кафедра». В результаті археологічних розкопок, які в кінці XIX ст. (1886 р.) проводилися проф. В. Антоновичем і архітектором А. Праховим, були відкриті нижні частини стін і стовпів тринефного шестистовпового храму, який можна віднести до середини XII століття. У вівтарній апсиді церкви відкрито муровані сидіння, що йшли вздовж цілої апсиди. Це свідчить про те, що ця церква була катедральна, бо такі сидіння для священників характерні лише такому типу храмів [10, с. 43]. Залишки цієї церкви – катедри існують ще й сьогодні, але південна нава сильно осунулася до р. Луги.

На руїнах стародавнього храму до 1815 р. існувала дерев'яна дзвіниця в ім'я Федора Стратилата. Село ж, в якому знаходиться ця руїна й досі називається Федорівка [2, с. 44–45].

На схід від урочища «Стара кафедра» знаходиться урочище Апостольщина. Його назва походить від церкви Святих Дванадцяти Апостолів Христових й монастиря при ній, літописна згадка про який належить до 1287 року [9, столб. 904]. Монастир був побудований Володимирським князем Володимиром Васильковичем. Після його смерті про монастир немає жодних відомостей. Про нього більше не згадується ні в літописах, ні в давніх актах. З другої половини XVI ст. в актах згадується лише одна Апостольська церква. В 1790 р. ця церква згоріла і вже ніколи не відновлювалася. Апостольський монастир та церква стояли на західній околиці сучасного міста, на правому високому березі р. Луги, при дорозі, яка вела до млинів урочища Білі Береги (нині вулиця Білобережна). Однак, як вказує М. Теодорович, у зв'язку із зменшенням християнського населення міста церква святих Дванадцяти Апостолів опинилася на околиці міста. Боячись її знищення, жителі міста вирішили перенести церкву в центральну частину міста на ділянку землі куплену у єврейського купця, яка знаходилась навпроти Домініканського монастиря [10, с. 156–157].

У 30-х рр. XX ст. на урочищі Апостольщина О. Цинкаловським була знайдена цегла із знаком тризуба з хрестом (сучасна територія школи № 4), полив'яні плити до підлоги (сучасна вулиця 20

Липня) аналогічні до знайдених на урочищі Стара катедра [12, с. 201]. Згідно сучасної топографії міста урочище Апостольщина знаходиться в районі вулиць Старостровецької та Лесі Українки. Біля школи № 4, на розі цих вулиць встановлена фігура біля якої було знайдено і здано на збереження до Володимир-Волинського історичного музею свинцеву єпископську печатку князівського часу. Є припущення, що фігура встановлена на місці монастиря і церкви Дванадцяти Апостолів. В археологічному відношенні урочище Апостольщина досліджувалося в 1999 і 2000 рр. рятівною археологічною експедицією під керівництвом С. Терського. Знахідки археологічної експедиції свідчать про те, що за княжих часів урочище Апостольщина було одним з основних районів торгово-ремісничого посаду Володимира. У середині X ст., тобто до заснування княжої фортеці, на цій території існували численні майстерні зі спеціальними печами виробничого призначення (можливо для випікання хліба). У другій половині XIII–XIV ст. територія посаду щільно забудовується житловими та господарськими будівлями. У першій половині XVII ст. досліджувана територія належала гончарному цеху.

Під час рятівних робіт зібрано велику колекцію виробів з глини, металів, скла, дерева, шкіри, кістки та каменю, яка частково зберігається у Володимир-Волинському історичному музеї.

В урочищі Прокопіївщина не залишалось ніяких слідів церковного будівництва. Але назване воно від назви церкви Святого Великомученика Прокопа. Вона була побудована на лівому березі р. Луга, вище Білоберезьких млинів, на місці, де закінчується Заріччя та починаються Білі Береги. Це одна із найвищих географічних точок Володимира (сучасний район школи № 1 по вул. М. Коцюбинського). Вперше ця церковна споруда згадується в акті від 3 лютого 1584 року [8, с. 188–189]. Коли і ким церква була побудована – невідомо. Але вже на кінець XIX ст. ця церква не існувала.

Далі ще ближче до міста була церква Святого Пророка Іллі і монастир. Ще в XVI ст. храм знаходився в межах міста, а в 1834 р. його перенесли до с. Бужанки на Володимирщині, а на тому місці розпочали спорудження мурованого храму та келій для черниць з колишнього Свято-Благовіщенського монастиря. Але будівництво храму затяглося і недокінчену будову в другій половині XIX ст. розібрали. Окремо побудований будинок з келіями для монахинь у 1833 р. згорів. Наступного року припинив своє існування і монастир Св. Іллі. Місце, де була колись церква назвали Ільвіщиною [2, с. 39–42].

Досліджуючи численні залишки кам'яних церков, слід згадати і про руїни Онуфріївського монастиря, від якого отримало свою назву урочище Онуфріївщина. Монастир знаходився на південний схід за 1 км від центру міста, на лівому березі р. Луги напроти Святоуспенського собору князя Мстислава на острівці Волосова, оточеного лісом і болотами. Коли і ким була побудована ця обитель невідомо. Дослідження 1954–1955 рр. під керівництвом М. К. Каргера та 1975 р. – М. М. Кучинка показали, що тут був храм уже в XII–XIII ст., про що свідчить кераміка, полив'яні плитки, фрагменти церковного начиння і поховання [7, с. 350].

Перша писемна згадка про цю обитель датується 1578 роком. Це жалоба до міського суду на польських жовнірів, які напали на монастир і зневажали племінницю його настоятеля [10, с. 157]. У XVII ст. він перестав існувати. Про це робимо висновок із документів візитації Володимирських церков 1695 р., де згадується лише церква Св. Онуфрія, але без монастиря. Церква вважалася парафіяльною для села Шистів [2, с. 51–52].

Від назви острова Волосова походить інша назва урочища Онуфріївщина – «Велесовщина». Це свідчить про те, що до прийняття християнства тут, ймовірно, існував язичницький храм – капище слов'янського бога скотарства Велеса [7, с. 350].

З назвою урочища Михайлівщина пов'язується існування Михайлівської церкви з монастирем, які знаходилися на одному з підвищень на правому березі р. Луги, поблизу Василівської церкви, сучасна вул. Київська. За переказом на тому місці в давнину стояв язичницький ідол (давнє слов'янське божество), назва якого невідома. В XI–XIII ст. це була центральна частина міста. Немає відомостей про те ким і саме коли були засновані ці святині. Храм-ротонда, залишки якого на цьому місці в 1956 р. виявлені археологічною експедицією під керівництвом М. Каргера, датується другою половиною XIII ст. і виділяється серед відомих ротонд як в Україні, так і в Польщі, своєю безпрецедентною колонадою [4, с. 28].

Також рятівні розкопки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею, що проходили протягом червня-листопада 1999 р. під керівництвом С. Терського виявили при обстеженні культурного шару під час прокладання водопроводу до садиби мешканця міста по вулиці Київській пошкоджені землерийною технікою рештки фундаментів монументальних культових споруд XIII ст. та людські поховання [11, с. 4].

Перша згадка про Михайлівський монастир міститься в літописі під 1268 р., з приводу вбивства князя Войшелка, не суперечить цьому датуванню [9, столб. 868]. На місці давньої Свято-Михайлівської монастирської церкви тепер на людських городах стоїть дерев'яний хрест, що фіксує могилу литовського князя Войшелка і біля нього кам'яна плита.

На Луцькій вулиці, між замком і Василівською церквою, поблизу р. Луга, до Першої світової війни стояв високий дерев'яний хрест. Ще раніше, до 1859 р. тут була діюча церква Введення Пресвятої Діви Марії, з якою пов'язується назва урочища Веденщина. Коли і ким церква була побудована невідомо. До майна церкви належав дзвін, на якому було написано, що він відлитий 1346 року. З цього можна припустити, що ця церква була побудована не пізніше першої половини XIV століття. Також не згадується вона і в літописах. У 1859 р. вона згоріла і її вже не відбудовували. На тому місці, де була церква, при будівництві гуртожитку ПМК 171 в 30 м на схід від автостанції міста на вже вказаній Луцькій вулиці була знайдена плитка для підлоги з поливою і орнаментом стилізованої чайки престольної частини церкви. Знахідку відносять до княжої доби. Це ще є одним із доказів того, що церква була побудована в XIV столітті [2, с. 28–29].

До Володимирських православних святинь минулого належав і монастир Преображення Господнього – Спаса. Знаходився він на невеликому горбочку північно-західніше собору Успіння Богоматері, на Водопійній вулиці. Від назви монастиря походить назва урочища Спаське. Зараз воно забудоване житловими будинками, між якими збереглися надмогильні плити, які вказують на те, що на цьому місці знаходився монастирський цвинтар, де до першої половини XIX ст. ховали жителів Володимира. Також збереглися надмогильні плити, на яких ще можна розібрати букви кириличного письма і рік 1579 [2, с. 38].

Коли ким був побудований монастир невідомо. Вперше про нього згадується в грамоті короля Сигізмунда I від 26 травня 1508 р., де говориться про передачу монастиря Святого Спаса у володіння князя Володимира Олександровича Сангушка. В 1587 р. Спаським монастирем заволоділи уніати. Це стало однією з причин його запустіння і остаточної руйнації в 1660 році. В 1664 р. існувала тільки одна церква Святого Спаса. Останній раз вона згадується 15 серпня 1760 р., коли напередодні престольного свята Григорій і Анастасія Гопцинські пожертвували святині срібно-золочену чашу, котру в 1812 р. викрали польські жовніри з армії Наполеона. Коли Спаська церква була знищена остаточно невідомо [10, с. 161].

Висновки. Важливе значення при вивченні історичної топографії міста Володимира відіграють топоніми, що становлять систему понять, які сформувалися протягом певного історичного періоду і є продуктом його культури та життєдіяльності. Топонімічні назви передають самобутність міста та відображають хронологічні етапи його просторового розширення, розвиток матеріальної та духовної культури населення. При цьому вивчення цих назв неможливе без аналізу загальноісторичних, економічних та історико-етнографічних явищ, які вплинули на їх появу.

Джерела та література

1. Володимир-Волинський історичний музей. – Каталог топонімів міста Володимира-Волинського : НДФ 1575/1–5.
2. Дверницький Е. Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском / Е. Н. Дверницький. – К. : Университетская типография, 1889. – 66 с.
3. Духовное завещание Василия Загоровского Кастеляна Брацлавского. Наставление детям и правила для их воспитания ; распоряжение об устройстве церквей, госпиталей и школы. 11 июля 1577 г. // Архив Юго-Западной России : – Ч. I. – Т. I. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / [под ред. Н. Д. Иванишева]. – К. : Университетская типография, 1859. – С. 67–94.
4. Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском / М. К. Каргер // Учёные записки ЛГУ № 252. Серия исторических наук. – Вып. 29. – Л., 1958. – 33 с.
5. Державний архів Волинської області : Ф. 35 Волинська духовна консисторія оп. 5, спр. 77 Клірові відомості церков Володимирського повіту за 1900 р., арк. 1–546.
6. Купчинський О. А. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян / О. А. Купчинський // Славянские древности. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 45–72.
7. Кучинко М. М. Раскопки древнего Владимира-Волынского / М. М. Кучинко // Археологические открытия 1975. – М., 1976. – С. 349–350.
8. Объявление священников собора Владимирского о том, что они не могут явиться на суд королевский, по бракоразводному делу Василия Загоровского. 3 февраля 1584 г. // Архив Юго-Западной России : – Ч. I. – Т. I. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / [под ред. Н. Д. Иванишева]. – К. : Университетская типография, 1859. – С. 188–189.
9. Полное собрание Русских летописей. Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – Т.

2. – 938 стлб.
10. Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии / Н. И. Теодорович – Почаев : Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1913. – 288 с.
11. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 р. / С. В. Терський. – Львів, 2000. – 67 с. // НА ВВІМ. – КД–2253/КВ- 8167.
12. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту / О. Цинкаловський // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. 183–240.
13. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / О. Цинкаловський / О. Цинкаловський. – Вінніпег : Товариство «Волинь», 1984. – Т. 1. – 600 с.
14. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Cynkałowski. – Warszawa, 1961. – 256 s.

УДК 061:351:069"1910/1919"(477.4)

Леся Качковська

Збереження сакральних пам'яток Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва на Правобережній Україні (1910–1919 рр.)

Стаття розкриває проблемні аспекти пам'яткознавчої діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва КТОПСІМ, пов'язані з вивченням і збереженням церковної культурної спадщини Києва. Звернена увага на заходи Товариства щодо організації власного музею відповідного профілю.

Ключові слова: культурна спадщина, пам'яткознавча діяльність, сакральне мистецтво, музей, Київ.

Качковская Л. Сохранение сакральных памятников Киевским обществом охраны памятников старины и искусства на Правобережной Украине (1910–1919 гг.). Стаття раскрывает проблемные аспекты памятниковедческой деятельности Киевского общества охраны памятников старины и искусства (КООПСИИ), связанные с изучением и сохранением церковного культурного наследия Киева. Обращено внимание на мероприятия Общества по организации собственного музея соответствующего профиля.

Ключевые слова: культурное наследие, памятниковедческая деятельность, сакральное искусство, музей, Киев.

Kachkovska L. Preservation of church monuments in the activity of Kyiv Association for Protection of Monuments to the Past and Monuments of Art in Pravoberezhna Ukraine (1910–1919). The article reveals problematical aspects of activity of Kyiv Association for protection of monuments to the past and monuments of art KTOPSIM, connected with the study and protection of church cultural heritage in Kyiv. Attention is paid to measures of Association as for organization of its own museum of corresponding character.

Key words: cultural heritage, activity for protection of monuments to the past, church art, museum, Kyiv.

Постановка наукової проблеми та її значення. Важливу роль у розбудові незалежної Української держави, відродженні духовності, історичної пам'яті відіграє національна культурна спадщина. Підвищення інтересу суспільства до джерел духовності, якими вона володіє, вивчення багатотисячолітніх традицій її пошуку, вивчення та збереження стимулює дослідження проблем історії культури, актуалізує потребу в узагальненні та критичному аналізі досвіду, набутого в цій важливій сфері. Вивчення історії пам'яткоохоронної справи, її витоків та основних етапів розвитку дозволяє відтворити цілісну картину культурного будівництва, більш повніше й об'єктивніше висвітлити сторінки нашого минулого, без яких історія України була б неповною [8].

В останні десятиріччя з'явилася низка ґрунтовних досліджень з історії охорони пам'яток в Україні, в яких є цікава й різноманітна інформація. Це праці В. Акуленка, С. Заремби, О. Нестулі та ін. На жаль, і досі немає фундаментальних досліджень, в яких були б комплексно зібрані матеріали про вітчизняні науково-громадські товариства історичного профілю початку ХХ століття, їх пам'яткознавчу діяльність.

Мета дослідження полягає у показі діяльності КТОПСІМ щодо пошуку і збереження культурної спадщини правобережних українських земель, зокрема, сакральних пам'яток. Відповідно до мети поставлено завдання охарактеризувати законодавчу базу функціонування Товариства, його зусилля щодо збереження церковних цінностей Київщини, внесок окремих діячів Київського товариства

охорони пам'яток старовини і мистецтва у цю благородну справу.

Аналіз дослідження цієї проблеми. Слід підкреслити, що саме в 1900–1920-ті рр. остаточно сформувалася славетна українська школа пам'ятокознавства. Вона була представлена багатьма видатними вченими, насамперед з київського середовища. Сюди входили такі особистості як М. Біляшівський (1867–1926), М. Петров (1840–1921), М. Прахов (1873–1957), С. Таранушенко (1889–1976), К. Широцький (1886–1919), Д. Щербаківський (1877–1927) та ін. Завдяки цим ученим український пам'ятокознавчий рух перетворився у самодостатню й досить політичну течію, яка мала свої традиції, термінологічну систему, цілу низку загальнотеоретичних концепцій. Ученими було визначено об'єкт українського пам'ятокознавства, розширено галузі вивчення українського мистецтва і старовини, визначено періоди й стилі, введено до наукового обігу багато мистецьких творів, проведено їх наукову експертизу та художній аналіз, створено музейний фонд України [8].

Вагому роль в означеній пам'яткоохоронній діяльності початку ХХ століття створені з ініціативи або за підтримки згаданих вчених відігравали науково-громадські об'єднання історичного профілю. Одне з чільних місць тут посідало Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ). Його діяльність на сьогодні є недостатньо вивченою: наявні праці С. Заремби, Л. Баженова, С. Гаврилюк, Л. Дідух, О. Нагірняка та інших дослідників або лише у загальних рисах змальовують його роботу або торкаються тільки одного регіону (наприклад, Волині). Поза увагою науковців поки що залишаються питання дослідження Товариством інших теренів Правобережної України, методи його діяльності, внесок у формування законодавчої бази пам'яткоохоронної роботи Російської імперії, ін.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Ініціатором утворення Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва як спеціальної пам'яткоохоронної організації вважається Історичне товариство Нестора-літописця. Початок діяльності КТОПСІМ припадає на квітень 1910 р. Означений науково-громадський осередок ставив за мету займатися пошуком та охороною різноманітних об'єктів культурної спадщини, їх збереженням шляхом передачі рухомих пам'яток до музеїв. Такого роду діяльність поширювалася на Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Херсонську, Мінську, Люблінську, Гродненську, Катеринославську і Бессарабську губернії.

Законодавчу базу діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва визначав насамперед його Статут. Тут було окреслено основні завдання цього спеціального пам'яткоохоронного осередку, а саме: а) здійснювати наукові дослідження і реєстр виявлених місцевих пам'яток; б) співпрацювати з державними відомствами з відновлення і охорони тих пам'яток, які перебувають у власності приватних осіб і організацій; в) організувати археологічні експедиції; г) розглядати звернення громадян щодо пошуку втрачених документів, які мають наукову цінність і в таких випадках клопотати про їх збереження; д) співпрацювати як з державними органами влади, так і з приватними особами, організаціями для збору необхідної інформації [3, с. 7].

Засновниками Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва були державні чиновники – генерал-ад'ютант Ф. Трепов, підполковник Б. Стеллецький, камердинер імператорського двору О. Мердер; професори – В. Іконников, Ю. Кулаковський, А. Лобода; директор Київського художньо-промислового музею М. Біляшівський; представники духовенства – єпископ Чигиринський Павло, протоієрей Ф. Титов. Головою розпорядчого комітету був обраний О. Мердер, секретарем – Б. Стеллецький [10, с. 17]. Усі перелічені особи – це відомі на той час знавці і любителі старовини, члени одного або декількох раніше утворених товариств, що займалися вивченням старожитностей [1, с. 249].

Згідно Статуту, до складу дійсних та почесних членів Товариства обиралися особи, відомі своїми науковими надбаннями в галузі історії, археології і мистецтва, а також ті, хто в силу своїх можливостей міг сприяти здійсненню завдань КТОПСІМ. Наукові працівники Товариства були фахівцями різноманітних галузей історії, що давало можливість належно підготувати пам'ятокознавче дослідження. Таким чином, діяльність, що її постійно проводили члени КТОПСІМ, була для них аж ніяк не новою: вони добре усвідомлювали здобутки та недоліки пам'ятокознавчих досліджень в умовах тодішньої Російської імперії.

З вищезазначеної плеяди відомих на той час особистостей – членів КТОПСІМ – слід виділити М. Біляшівського. Цей дослідник і науковець зробив значний внесок у розвиток вітчизняної музейної справи та охорони пам'яток старовини. Він вважається автором проекту першого закону України про охорону пам'яток історії, культури і мистецтва, програми створення національних і регіональних музеїв, музейної реформи в Україні на наукових засадах. М. Біляшівський – фундатор історико-

краєзнавчого музею Волині в селі Городок нинішньої Рівненської області (почав функціонувати у 1896 р.), активний організатор виставок картин М. Врубеля (1911), А. Маневича (1914), творів Т. Г. Шевченка, виставок «Народне мистецтво Буковини та Галичини» (1917), Г. І. Нарбути та «Українські народні килими» (обидві 1921), «Всеукраїнська виставка друку» (1923), «Межигірський фаянс та порцеляна» (1925). М. Біляшівський одним з перших в Україні застосував фотомистецтво для потреб науки та музейництва, обстежив та провів фотофіксацію пам'яток багатьох регіонів, брав участь у роботі комісії з видання альбомів українських старожитностей.

Пам'яткознавча в тому числі й пам'яткоохоронна діяльність займала у насиченому громадському житті науковця чільне місце. Систематичне збирання, вивчення та класифікацію старожитностей М. Біляшівський розпочав наприкінці XIX ст., практично долучившись до складання зводу українських пам'яток матеріальної культури. Враховуючи наявність значної кількості церковних пам'яток на території Правобережної України, зокрема, Волині та Київщини, вчений усвідомлював потребу в їх облікові. М. Біляшівський запровадив дійсно наукову реєстрацію і облік сакральних пам'яток, опікувався проведенням реставрації найвідоміших давніх культових архітектурних споруд і творів мистецтва та поверненням в Україну її національних цінностей [4, с. 12].

За підтримки М. Біляшівського КТОПСІМ стало активним учасником вивчення назки підземель Києва, зокрема на Звіринці. Нагадаємо, що історія цих об'єктів була тісно пов'язана з релігійно-церковним життям середньовічного Києва. Дослідник Р. Новакович зазначає, що робота з вивчення і дослідження Звіринецького підземелля проходила у три етапи. На другий етап, тобто на початок XX століття припадає діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва [6].

В жовтні 1888 р. в газетах «Киевлянин» та «Киевское слово» з'явилася інформація про відкриття загадкового підземелля на Звіринці. Мешканці цієї частини Києва брали на схилі гори глину. Одного разу лопата потрапила в якесь провалля. Розчистивши це місце, робітники побачили вхід у підземелля, що вів у довгий з відгалуженнями коридор з нішами. Поруч знаходилося невелике приміщення, де лежало безліч людських кісток [6].

Повторне відкриття знахідки сталося у 1911 р. І знову воно було пов'язане з випадковістю. Під час зсувів Звіринецької гори відкрилися два входи до печер. На цей раз пам'яткою зацікавився старший радник Київського губернського правління князь В. Д. Жевахов. Він уклав з інженерним управлінням орендний договір терміном на 6 років. Археологічні розкопки розпочалися у серпні 1912 р. під керівництвом члена Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва О. Д. Ертеля. Відкритий лист на ці дослідження був наданий Імператорською Археологічною комісією на ім'я князя В. Д. Жевахова [8].

Під час робіт було розчищено три підземні галереї, а також розміри усіх підземних приміщень (церква, келії, поховальні ніші). Були також зафіксовані на фото настінні написи-графіті, виконані план та креслення всього підземного комплексу. На разі з'ясували, що печери, маючи загальну довжину 150 м і розташовані на глибині до 15 м, – це підземне кладовище домонгольського періоду.

Відомий український історик, архівіст, палеограф І. М. Каманін на основі зібраного та отриманого під час досліджень матеріалу уклав і у 1914 р. видав наукові праці. На думку І. М. Каманіна в печерах похований ігумен Кловського монастиря Климент, який змінив на цій посаді Стефана, коли останній став ігуменом Києво-Печерського монастиря наприкінці XI століття.

Дослідження тривали, а над печерами у 1913 р. будувалася церква і з'явився монастир. У 1915 р. відбулася канонізація всіх преподобних Звіринецьких. Святиною монастиря стає знайдена у печерах старовинна металева ікона Божої Матері Одигітрія. Вона була датована як реліквія домонгольського періоду. Відбувалися богослужіння, у печери звідусіль йшли прочани. Паралельно тут працювали дослідники київської старовини [8].

У Центральному державному історичному архіві України, що у м. Києві, збереглася книга «Записи впечатлений екскурсантов, посетивших Зверинецкие пещеры в Киеве», що велася з 1912 по 1926 рр. і стала безцінним джерелом інформації про стан пам'ятки, про проведені роботи тощо. А серед документів Державного архіву м. Києва зберігається постанова про закриття Звіринецьких печер у 1934 р. Така ж доля спіткала і церкву над печерами, яка згодом була зруйнована [7].

Згідно даних Т. Григор'євої, накопичення Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва археологічних знахідок на теренах Звіринецьких печер вимагало їхнього упорядкування, систематизації, аналізу, ознайомлення з ними як широкого загалу, так і науковців. Тому закономірно, враховуючи й попередні здобутки діяльності постало питання про створення при КТОПСІМ музею. Цю ідею хотів запровадити в життя ще перший голова Товариства єпископ Чигиринський Павло. Він планував розмістити музей у митрополичому домі або на території Києво-

Печерської Лаври. Смерть єпископа стала на перешкоді здійсненню цих намірів. Наступний проект створення музею в приміщенні бурси, що на Подолі, було підготовлено у 1913 р. У доповідній записці хранитель музею О. Д. Ертель наголошував на тому, що при Товаристві уже зібрано значну кількість предметів старовини, колекції музеїв Церковно-історичного та археологічного товариства теж переповнені. Тому є нагальна потреба в приміщенні для музею при КТОПСІМ. О. Д. Ертель зазначав, що для цих потреб годилися споруди старої бурси, котрі здавались в оренду і використовувались як соляний і кахельний склади, меблеві майстерні та як житло. Використання приміщень не за призначенням завдавало великої шкоди будівлям, свідчило про те, що міська влада не турбується про їхнє сприятливіше використання. Враховуючи те, що у 1915 р. мало відзначатись 300-річчя Києво-Могилянської академії, О. Д. Ертель вважав за доцільне розірвати існуючий орендний договір і розмістити у зазначених спорудах музей. На жаль, місцева влада ці варіанти не прийняла, для зібраних колекцій було виділено декілька вітрин у приміщенні педагогічного музею [2].

Взяті з них експонати представляли переважно предмети, знайдені під час археологічних досліджень у с. Віта-Літовська на р. Почайні, в ряді садиб м. Києва. Це кераміка з курганных розкопок, кольти, обручки, сережки, браслети, мозаїка, скло різновидної форми та інші знахідки. Сакральне мистецтво представлено тут вкрай слабо. Під час Першої світової війни діяльність Товариства було згорнуто: колекції упаковали, підготували до евакуації і тимчасово зберігали на квартирі О. Д. Ертеля. Саме Товариство у Києві виконувало лише незначні роботи, які не мали наукового характеру: збирались дані, наводились довідки про по жертви на потреби війни від Києво-Печерської лаври і Михайлівського монастиря, з'ясовувалось, чи не було серед цих по жертв предметів старовини, які потребували охорони чи зняття з них фотокопій [2].

Висновки. Отже, пам'яткознавча діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва щодо старожитностей Києва, сприяла збереженню для нащадків певної кількості об'єктів національної культурної спадщини. Вона дає можливість глибше розкрити самовіддану працю шанувальників старовини початку ХХ століття, служить зразком нашим сучасникам для наслідування. І хоч окреслені хронологічні рамки діяльності КТОПСІМ були невеликими (1910–1917 рр.), але спектр і результати його пам'яткознавчої і пам'яткоохоронної роботи дивують своєю професійністю і скрупульозністю. Запорукою такого успіху слугували чіткі завдання, які Товариство ставило перед собою, (що було офіційно прописано у його Статуті), а також професіоналізм дійсних членів цієї спеціальної пам'яткоохоронної організації, які мали за плечима колосальний досвід і були шанованими діячами у сфері культури як України, так і за її межами.

Джерела та література:

1. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок ХХ ст.) / С. Гаврилюк. – Луцьк : Вежа, 2002. – 530 с.
2. Григор'єва Т. З історії збереження історико-культурної спадщини України: Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва / Т. Григор'єва, Г. Денисюк / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV3_1998_histiri/15_grigorieva_t.pdf – Назва з титул. екрану.
3. Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К. : Типография Окружного штаба, 1912. – 11 с.
4. Дідух Л. В. Академік М. Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. Дідух / Нац. ун-т «Києво-Могилянська акад.». – К., 2005. – 17 с.
5. Кадомська М. З маленьких сюжетів великого Міста / М. Кадомська // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. – К. : АртЕк, 2003. – С. 80–88.
6. Новакович Р. Про що розповіли Звіринські печери / Р. Новакович / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kiev-orthodox.org/site/pilgrimage/560/> – Назва з титул. екрану.
7. Панашенко В. В. Український історик-архівіст І.М. Каманін / В. Панашенко // Укр. істор. журн. – №5. – 1971. – С. 161–169.
8. Сторчай О. Діяльність київських мистецтвознавців 1907–1920 рр. у справі збереження художніх колекцій та збір старовини (за архівними документами та літературними матеріалами) / О. Сторчай / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mau-nau.org.ua/ukr/ukr.html> – Назва з титул. екрану.
9. Толочко П. Таємниці Київських підземель: Китаєвські сховища / П. Толочко / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : spelenesto.nn.ru/lib.php?book=kiev&ch=7 – Назва з титул. екрану.
10. Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К.: Типография Окружного Штаба, 1910. – 17 с.

11. Чернухін Є. Грецька рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст. / Є. Чернухін. – К. : Акви́лон-Прес. – 2002. – 326 с.

УДК 94(477.8) «1944/1964»

Анатолій Шваб,
Наталія Мащенко

Виховна робота в школах західних областей УРСР в повоєнний час (на прикладі Ровенської області)

Розглядаються основні напрямки виховної роботи в повоєнний період у школах західноукраїнського регіону на прикладі Ровенської області. Аналізується процес формування піонерських і комсомольських організацій, гурткова робота, методи здійснення антирелігійної пропаганди.

Ключові слова: загальноосвітня школа, виховна робота, антирелігійна пропаганда, піонери, комсомольці, Західна Україна, Ровенська область.

Шваб Анатолій, Мащенко Наталія Воспитательная работа в школах западных областей УССР в послевоенное время (на примере Ровенской области).

Рассматриваются основные направления воспитательной работы в школах западноукраинского региона в послевоенный период на примере Ровенской области. Анализируется процесс формирования пионерских и комсомольских организаций, секционная работа, методы осуществления антирелигиозной пропаганды.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, воспитательная работа, антирелигиозная пропаганда, пионеры, комсомольцы, Западная Украина, Ровенская область.

Schwab Anatoliy, Maschchenko Natalia Educational work in USSR west regions schools during post-war period (on Rivne region example).

The main directions of educational work in schools of the western regions of the USSR in post war period are considered. It was found out, that educational work in Rivne region schools had an ideological orientation. Her goal was to form a "new Soviet man, who obeyed the interests of the collective. This policy was implemented by the authorities through the introduction of pioneering and Komsomol organizations in schools, involvement of pupils in socially useful work, the implementation of anti-religious propaganda.

Key words: general education school, educational work, anti-religious propaganda, pioneer, Komsomol, west Ukraine, Rivne region.

Постановка наукової проблеми та її значення. З початку 1944 р. шкільництво західноукраїнського регіону опинилось в нових реаліях. Наслідком другої хвилі радянзації стала зміна структури системи освіти, запровадження нових навчальних планів і предметних курсів, втілення закону «Про загальне обов'язкове навчання». Формуючи типову модель шкільної системи, радянська влада приділяла виховній роботі серед учнівської молоді особливу увагу. Висвітлення даної теми має особливе значення з огляду на дискурс щодо реформування сучасної школи, що відбувається нині в українському суспільстві.

Аналіз публікацій з цієї проблеми. Серед напрацювань істориків, що студіювали окремі аспекти виховної роботи в школах повоєнного періоду слід відмітити роботи А. Бондаря [1], М. Моторнюка [2], О. Гаврилюка [3], С. Герегової [4], Н. Красножон [5], С. Сворака [6], Л. Романець [7], І. Романюка [8] та ін.

Метою статті є комплексне дослідження форм і методів виховної роботи в загальноосвітніх школах повоєнної Рівненщини.

Виклад основного матеріалу й отриманих результатів дослідження.

Освітньо-виховна політика радянської влади в західноукраїнських областях, насамперед була спрямована на те, щоб всі діти відвідували школу. Там вже з раннього віку вони ставали частиною відлагодженої системи ідеологічно-пропагандистської роботи. Основними елементами цієї системи були піонерські та комсомольські організації, різноманітні виховні заходи, інститут класного керівництва, гурткова робота і антирелігійна пропаганда.

Значний виховний вплив покладался на жовтеньські, піонерські і комсомольські організації. Це

організації патріотичного зразка, які перебували під потужним і безпосереднім кураторством КПУ. Вони охоплювали школярів всіх вікових категорій з метою виховання в учнів радянського патріотизму, любові до партії Леніна – Сталіна. Фактично ж, мета дитячих і молодіжних спілок – сформувати кероване юнацтво, готове швидко, без роздумів, виконувати накази комуністичної партії. Виховання радянського громадянина розпочиналось одразу зі шкільної парти. Учні початкових класів 7–9 років об'єднувались в групи жовтенят – зірочки, що підпорядковувались піонерській дружині школи. Шефство над жовтенятськими зірочками здійснювали досвідчені піонери чи комсомольці. Діяльність дитячої організації проходила переважно в ігровій формі [9, с. 101].

Головним завданням піонерської організації було комуністичне виховання дітей та підлітків. В піонери, як правило, приймали дітей віком від 9 років. В піонерській організації спілці учні перебували до 13–14 років – часу, відколи починався прийом в комсомол [10]. Таким чином, створювалась неперервність у творенні радянської людини з комуністичним світоглядом. Формально прийом у піонери здійснювався на добровільній основі, однак фактично всі школярі, досягши певного віку, мали стати членами піонерської організації. Прийом до дитячої спілки здійснювався урочисто: в день радянської армії чи інше державне свято, проводили посвяту. Другокласники, тримаючи червоні краватки, давали обіцянку бути вірними ленінцями [11, арк. 60].

На західноукраїнських землях в перші повоєнні роки поступ у чисельному зростанні піонерських і комсомольських організацій був не надто динамічний. Засновані на комуністичній ідеології, ці організації не мали в регіоні широкої соціальної бази. Молодь Західної України, і Рівненщини зокрема, вихована на засадах релігійності і українських духовних традицій, ідейно близькими вбачала принципи юнацьких організацій, що сповідували християнську мораль і сприяли патріотичному вихованню. З-поміж них найбільшу популярність з довоєнних часів мав «Пласт», що був центром культурного і фізичного виховання молоді Рівненщини. Пластові гуртки активно діяли до 1939 р. в Рівному, Острозі, Здолбунові, Тучині і Межиричах [12, с. 65]. Значну роль у формуванні підростаючого покоління в міжвоєнний період відігравали також місцеві громадські організації «Рідна школа», «Просвіта», «Союз українок». Радянські патріотичні організації із зовсім іншими підходами та ідеями, сприймались юнацтвом Рівненщини як щось чуже, насажене «згори». Окрім того, цілком нівелювався принцип добровільності при вступі до піонерських і комсомольських організацій.

На заваді появи радянських організацій патріотичного зразка в перші повоєнні роки стояло націоналістичне підпілля, під контролем якого в деяких районах Ровенської області (Демидівському, Гошанському, Березнівському) перебували майже всі села [13, арк. 13, 21, 31]. З неймовірними потугами у 1944/1945 навчальному році в області вдалося організувати в деяких школах піонерські дружини, а піонерську краватку пов'язали 3 895 учням [14, арк. 92].

Ключову роль в питанні поповнення учнівських спілок покладали на вчителів. Проте й вони виявляли різну активність. Частина педагогів ставилась до створення організацій байдуже, тому якщо й пропонували дітям стати членами піонерської чи комсомольської організації, то тільки формально. Інша група вчителів виступала з позиції «і вашим і нашим»: в ході організації піонерської спілки на дітей не тиснули, проте хотіли показати позитивні результати своєї роботи. Зазвичай, вони педагоги просили надіслати до школи піонервожату, яка й займалась організацією піонерської справи. Були й такі педагоги, в основному члени КП(б)У, що всіляко прислуговувались владі тому використовували найрізноманітніші прийоми поповнення піонерських і комсомольських рядів: школярів замикали в класах після уроків і тримали без їжі до вечора, відбирали шкільні підручники, ставили незадовільні оцінки чи навіть били [15, арк. 20].

Одним зі способів збільшення показників піонерії було зарахування в піонери без відома школярів. До прикладу в селі Красільно Острожецького району вчитель запрошував учнів до класу і змушував записуватись в піонери. Хто рішуче відмовлявся – крутив за вуха, брав за волосся і бив головою об стіл, погрожував, що вижене зі школи. Аналогічні способи поповнення піонерських дружин зустрічались в інших селах району: Петушках, Повці Великій, Уїздцях, Залав'ї, Яловичах [15].

Основною складовою піонерської організації була піонерська ланка. На заняттях у ланці учні колективно читали книжки, проводили ігри. Безумовно, більшість заходів мала ідеологічно-виховне забарвлення. На зборах піонерських дружин йшло обговорення таких тем як «Піонер, не втрачай ні хвилини!», «Волга – велика російська ріка», «Дитячі та шкільні роки Леніна і Сталіна», «Любите, изучайте русский язык!», «Великі будови комунізму» [16, арк. 128].

Перед комсомольською організацією ставились завдання виховати молодь на ідеях марксизму-ленінізму і на традиціях революційної боротьби. Ці принципи, засвоєні в юний вік, живили свідомість роками і ставали міцною базою для нарощення комуністичних поглядів.

В комсомол приймали з 14 років, проте не як в піонери – гуртом, а на індивідуальній основі. Для подачі заяви необхідно було заручитись рекомендацією одного члена комуністичної партії чи двох комсомольців. Тим, чию заяву приймали, призначали співбесіду. Далі тривала підготовка до співбесіди, що включала в себе бездоганне знання уставу ЛКСМУ, прізвищ провідних комсомольських і партійних лідерів, важливих дат. Майже для всіх було обов'язковим питання: «Чому ти хочеш стати комсомольцем?». Якщо кандидат проходив співбесіду, йому вручали членський квиток. Ще одним своєрідним стимулом вступу до комсомольських рядів ставав той факт, що членство у комсомолі було необхідною умовою для вступу до ВНЗ [17, с. 7].

Формування комсомольського активу шкіл в перші повоєнні роки для органів радянської влади виявилось надважким завданням. Не в останню чергу така ситуація обумовлена політичним протистоянням українського національного підпілля з радянською владою, що не оминуло й освітні заклади. Один із лідерів ОУН Микола Лебедь різко висловлювався про діяльність радянської влади в Рівненській області: «Молодь, яка опинилась в школах, зіткнулась з більшовицьким нахабством – змушування споживати і перетравлювати більшовицьку ідеологію. Як засіб для цього при всіх школах й установах існують комсомольські організації, в які насильно заганяється молодь. З усіх усядів доносяться скарги: всіх учнів, шантажуючи, тягнули в комсомол, залишилися тільки надзвичайно стійкі одиниці, яких шалено переслідують. Як бачимо більшовицькі наїзники змагають залізи своїм брудним московським чоботом в душу українському народові, а переважно молодому поколінню. А що народ всіма силами відбивається від цього – більшовики з люті скаженіють і хапаються за звирячі засоби» [15].

Керівництво ОУН розуміло, що основним резервом для майбутньої боротьби є національно свідомою молодь, оскільки вважали: «Хто має за собою маси, той виграє». Зважаючи на це, серед юнацтва області було розгорнуто широку пропагандистську і агітаційну роботу [18, с. 112].

Школярі Рівненщини дослухались до закликів ОУН, тому нерідко, зазнавали переслідувань з боку радянських органів влади. До прикладу дев'ятикласник Степанської середньої школи С. Велесик у 1950 р. був засуджений за те, що зустрічався з членами ОУН і був автором антирадянських віршів, в яких «зводив наклеп на радянську дійсність і дискредитував одного з керівників комуністичної партії» [19, с. 520].

Популярність серед учнівської молоді поглядів і переконань ОУН суттєво впливала на поширення комсомольського руху в області. В перший повоєнний навчальний рік комсомольський значок отримали лише 385 старшокласників області [20, арк. 92].

В наступні роки процес залучення учнів до піонерської та комсомольської організацій поживався. До 1947/1948 навчального року в 502 загальноосвітніх школах були створені піонерські дружини і в 69 з'явився комсомольський актив. Членами піонерських дружин стали 25 999 учнів, а членами ЛКСМУ – 1 320 старшокласників [21, арк. 126].

Відстежуючи динаміку становлення радянських учнівських організацій у 1947/1948 навчальному році, варто зауважити, що в міських і сільських школах області формування піонерського і комсомольського активу проходило по-різному. В міських школах створювати ці організації було простіше, з огляду на те, що учнями були переважно діти, направлених зі сходу УРСР кадрів. Зокрема, піонерські активи з'явилися в 31 із 34 міських загальноосвітніх шкіл і налічували 6 710 учнів (2 638 учнів семирічних і 4 072 учнів середніх шкіл). Отже, кожен другий учень загальноосвітніх шкіл у містах був членом шкільної піонерської спілки. Комсомольські дружини існували в усіх 28 середніх міських школах. До лав комсомолу вступило 894 старшокласники [21, арк. 127].

Навчальні заклади сільської місцевості у 1947/1948 навчальному році запроваджували молодіжні організації значно повільніше. Із 907 сільських шкіл лише 471 мала піонерські дружини і 41 – комсомольську організацію. Зі 107 семирічних шкіл піонерський актив вдалося організувати у 71, із 20 середніх шкіл – у 19. Піонерська спілка сільських шкіл області налічувала 18 383 учні, тобто кожен п'ятий учень був піонером [65, арк. 1]. Чисельність комсомольців у школах сільської місцевості була незначною – всього 426 учнів. Отже, попри переважаючу кількість учнів в сільських семирічних і середніх закладах, комсомольців тут було в два рази менше, ніж в міських школах [21, арк. 126].

Внаслідок утвердження радянської політичної системи в західноукраїнському регіоні та

подолання збройного опору українського національного підпілля, упродовж першої половини 1950-х рр. відбулось значне кількісне зростання піонерських і комсомольських рядів в школах області. До 1955 р. із 125 730 учнів загальноосвітніх шкіл 85 470 були піонерами і 12 245 – комсомольцями. З-поміж них, у сільських школах 52 032 учні були членами піонерських і 8 407 учнів – комсомольських організацій. Якщо в перші повоєнні роки піонерські і комсомольські учнівські організації формувались здебільшого в міських школах, то з другої половини 1950-х рр. чисельна перевага належала піонерам і комсомольцям сільських шкіл [22, арк. 51].

З початку 1960-х рр. в області практично реалізовано ідею про появу в кожному семирічному і середньому навчальному закладі піонерської і комсомольської організації. В 1959/1960 навчальному році в школах Рівненщини нараховувалось вже 825 піонерських дружин (69 429 членів) і 275 комсомольських організацій (8 281 членів). Втім, організація комуністичних дитячих та молодіжних спілок нерідко здійснювалась формально, в частині шкіл області вони існували тільки «на папері» [23, арк. 152].

Повсякдення піонерів і комсомольців наповнювала громадська діяльність. Вони брали участь у суботниках, недільниках, святкуванні державних свят та в суспільно-корисній праці. Стали традиційними змагання між класами і школами за звання кращого піонерського загону і піонерської ланки [24, арк. 116]. Безпосередніми комсомольськими обов'язками були організація зустрічей з комуністами і передовиками сільського і промислового виробництва, проведення читачьких конференцій, спортивних змагань і оглядів самодіяльності [24, арк. 101]. Окрім того, комсомольці створювали молодіжні бригади для ремонту шкіл і завою палива, будували теплиці при школах [16, арк. 128].

Звісно, більша частина таких ініціатив нав'язувалась школярству «згори». З іншого боку, очевидним було те, що в дітей нерідко виникав непритомний ентузіазм і готовність зробити свій внесок у розв'язання якоїсь проблеми.

Значна роль у системі виховання підростаючого покоління відводилась суспільно-корисній праці. Праця учнів була покликана виробити вміння та навички застосовувати теоретичні знання на практиці, виховувати в учнів «свідоме комуністичне ставлення до праці й суспільної власності», почуття радянського патріотизму, чесність, активність [25, с. 21]. А сформованість, дисциплінованість, працьовитість учнів повинні були стати чинниками укріплення соціалістичного устрою.

Однією із форм виховання в радянській школі стала організація гуртків. Гурткова робота теж несла ідеологічне навантаження і мала допомагати школярам не лише у навчанні, а й виховувати їх в дусі комуністичних ідеалів. Поштовою для розгортання гурткової роботи в області стала постанова ЦК КП(б)У від 22 листопада 1946 р. «Про подальше поліпшення позакласної і позашкільної роботи з дітьми». Передбачалося створення сприятливих умов для появи і функціонування учнівських гуртків у всіх навчальних закладах. Перелік гуртків охоплював широке коло інтересів: від предметних, що поглиблювали знання зі шкільних дисциплін, до ручної праці і художньої самодіяльності [26, с. 111 – 114].

У 1947/1948 навчальному році гурткова мережа створена у 799 школах Рівненщини. Кожен третій учень області був гуртківцем. У формуванні позакласної гурткової роботи визначальними були наявність матеріально-технічної бази і кадровий потенціал. В організації гуртків першість тримали міські школи, адже в кожній з них було організоване позакласне дозвілля школярів. Краще матеріальне забезпечення сприяло розгортанню гурткової діяльності в усіх середніх школах в сільській місцевості. Не мали гуртків 4 зі 120 сільських семирічних шкіл. З огляду на технічні можливості найбільш неохопленими позакласною роботою були діти сільських початкових шкіл [21, арк. 126].

З початку 1960-х рр. найпопулярнішими серед школярів області були гуртки: хорові (1 020), юних натуралістів (752), фізкультурно-спортивні (586), мовно-літературні (579). Учні відвідували також музичні, фізико-математичні, танцювальні, драматичні, історичні гуртки [27, арк. 1 зв.].

В радянській освітньо-виховній системі школярі мали активно включатись до політичного життя. Кожна школа організовувала гурток з вивчення Конституції. Ажливе місце в ідеологічній роботі з учнями в радянській школі відводилось антирелігійній пропаганді. Боротьба з релігією стала вагомим складовою радянського політичного курсу. Варто зауважити, що рівень релігійності західних українців в повоєнний період був досить високим, тому проведення атеїстичної роботи серед дітей розпочиналось одразу зі шкільної парти. Вона охоплювала всі вікові категорії школярів.

Антирелігійна пропаганда в навчальних закладах області мала чітку систему, що включала декілька складових. Насамперед, вона реалізовувалась безпосередньо на уроках з предметів

гуманітарного і природничого циклу. Під час вивчення хімії, фізики, біології в ході проведення дослідів, практичних занять в учнів мав формуватись матеріалістичний світогляд [28, арк. 135]. Втім, атеїстичне виховання здійснювалось не лише на уроках. В позаурочний час учням проводили лекції, семінари атеїстичного змісту, атеїстичні ранки та вечори на теми «Сектантство і його реакційна суть», «Реакційна суть православ'я» тощо [29, арк. 21].

Одним із головних напрямків антирелігійної пропаганди стало поширення друкованої продукції атеїстичного змісту. Регулярно в навчальних закладах Ровенської області поширювались, а згодом обговорювались періодичні видання «Атеїст», «Радянська Україна», молодіжні видання «Сталінське полум'я», «Молодь України». У роботі з антирелігійного виховання широко застосовувалось радіомовлення, що з'явилося в школах із кінця 1950-х рр. [30, с. 106].

Політика антирелігійної пропаганди в школах не завжди давала бажаний результат. Системність антирелігійних заходів не мала адекватного сприйняття, особливо серед школярів сільських навчальних закладів. В 1965 р. керівництво Ровенського міського відділу народної освіти визнавало, що церква в області все ще залишалась впливовою установою. Тому не дивно, що в містах нерідко можна було зустріти не лише лояльних у релігійному відношенні учнів, а й вчителів [31, арк. 17].

Висновки. В післявоєнний період виховна робота в школах західноукраїнського регіону і Ровенської області зокрема, мала чітко визначений ідеологічний характер. Вона спрямовувалась на формування «нової радянської людини», що підкоряється інтересам колективу. Цю політику органи влади реалізовували через запровадження в навчальних закладах піонерських і комсомольських організацій, проведення гурткової роботи, залучення учнів до суспільно-корисної праці, здійснення антирелігійної пропаганди.

Джерела та література

1. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967). Київ: вид-во Київського ун-ту, 1968. 227 с.
2. Моторнюк М. Школа і виховання нової людини. З досвіду діяльності партійних організацій України по перебудові роботи шкіл в напрямку зміцнення їх з життям. Львів: Вид-во Львів. ун-ту ім. І. Франка, 1963. 164 с.
3. Гаврилюк О.Н. Радянська економічна і культурна життя західноукраїнського села другої половини 1940-х–1950-х рр. на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей). Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 1998. 178 с.
4. Герегова С.В. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х–перша половина 50-х XX ст.) автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2004. 22 с.
5. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. 17 с.
6. Сворах С.Д. Освіта в західноукраїнському регіоні в 1944–1964 роках: Деякі аспекти історії, політики і педагогіки. Київ: Правда Ярославичів, 1998. 40 с.
7. Романець Л.М. Організація і зміст навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах повоєнної України (1944–середина 1950-х рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2015. Том. 22. С. 118–125.
8. Романюк І.М. Ідеологізація культурно-освітньої сфери села у 50-ті–60-ті роки XX століття. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2004. № 1. С. 108–114.
9. Всесоюзная пионерская организация им. В.И.Ленина: документы и материалы (1920–1974). Москва: Молодая гвардия, 1974. 271 с.
10. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка» НАН України, 2004. 688 с. URL: <http://history.org.ua/Liber.UA/ehu/2.pdf> (дата звернення 17.04.2017)
11. Державний архів Рівненської області (далі Держархів Рівненської обл.), ф. Р-2, оп. 4, спр. 83
12. Візитів Ю.М. Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2008. 180 с.
13. Держархів Рівненської обл., ф. П-177, оп. 1, спр. 199
14. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп. 3, спр. 171
15. Електронний архів Українського визвольного руху. Збірка документів Миколи Лебеда «Суспільно-політичний огляд з Островецького району» URL: <http://avt.org.ua.php/viewDoc/9233> (дата звернення 5.04.2017)
16. Держархів Рівненської обл.), ф. Р-2, оп. 4, спр. 899
17. Несторова А. А. Комсомольские и пионерские организации в условиях реформирования общего образования во второй половине 1950-х–начале 1960-х гг. Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Тамбовський гос. тех. ун-т. Тамбов, 2015. 25 с.
18. Старжець В. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчителів та

- шкільної молоді (1944–1953 рр.) *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2016. Вип. 28. С. 109–120.
19. Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2 / Упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. 612 с.
20. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп. 3, спр. 46
21. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп.3, спр. 108
22. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 624
23. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 923
24. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 6, спр. 53
25. Чертова К.М. Суспільно-корисна праця як чинник соціального виховання учнівської молоді (50–90-ті рр. XX ст.) *Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. Луганськ. 2013. № 11 (270). С. 21–24.
26. Керівні матеріали про школу / Упоряд. С.В. Бабич, В.О. Вікторов, С.П. Заволока. Київ: Радянська школа, 1972. 387 с.
27. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 1064
28. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 934
29. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп. 4, спр. 931
30. Кобетяк А.Р. Реалізація антирелігійної кампанії радянської влади на Острозчині у 50–80-ті рр. XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2011. Вип. 4. С. 99–110.
31. Держархів Рівненської обл., ф. Р-329, оп. 3, спр. 324.

До 100-річчя Першої світової війни та Української революції

УДК 94(477.82)«1916»

Геннадій Бондаренко

Круглий стіл. Червищанський плацдарм. 04 квітня 2017 р., Місця проведення: Камінь-Каширський район, села Тоболи, Червище і Рудка

Круглий стіл з історії Першої світової війни зібрав у с. Тоболи багато дослідників воєнної історії краю. Події, які відбувались тоді вказують на різні проблеми, що виникли у військових і населення краю. Серед них були і ті, що спричинилися у зв'язку з використанням зброї масового знищення, шляхом використання газових атак. Початок квітня 1916 року став трагічним кроком в історії воєн. І ці події відбувалися на Червищанському плацдармі у Камінь-Каширському районі Волинської області, де крім круглого столу відбулося перепоховання у с. Рудка двох воїнів Першої світової війни, які загинули на цьому плацдармі (Села Червище, Рудка і Тоболи знаходилися на цій території). Учасники круглого столу оглянули поховання у селі Тоболи, де представлені воїни обох воюючих сторін.

У підготовці круглого столу брали участь: Камінь-Каширська районна рада, Волинська обласна організація НСКУ, Історичний факультет СНУ ім. Лесі Українки, Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти, Волинська обласна організація ветеранів України, Волинський краєзнавчий музей, Волинський регіональний музей історії українського війська і військової техніки, Камінь-Каширський краєзнавчий музей, Маневичський краєзнавчий музей.

Круглий стіл проводився у клубі села Тоболи, де були присутні депутати сільської ради місцеві жителі та учні школи. По завершенні круглого столу учасники прийняли звернення, засуджуючи війну і використання зброї масового знищення.

Звернення від учасників круглого столу

100-річчя Першої світової війни має бути важливим уроком для людства, яке втратило більше 10 млн. військових і населення у воюючих і окупованих країнах.

Таким же уроком має стати трагедія на Червищанському плацдармі 3 квітня 1917 р., де загинуло більше 10000 військових під час газової атаки німців проти 3-го корпусу російської армії, у якому знаходилося багато солдат-українців.

Засудити порушення міжнародних конвенцій про заборону використання зброї масового знищення, від якої у наступних війнах гинуло у більшості мирне населення.

Кладовище часів Першої світової війни. Село Рудка Червищанська. Фото 2017 р.

Біля місця поховання двох воїнів Першої світової війни.

Село Рудка Червищанська. Фото 2017 р.

На фото учасники круглого столу: А. Шваб, М. Якименко, О. Булавін, Г. Гулько, Я. Шабала, Г. Бондаренко, П. Хомич, І. Пасюк

Кладовище часів Першої світової війни у селі Тоболи. Фото 2017 р.

Світлина Г. Бондаренка

Програма заходів

11.00 – Покладання квітів і вшанування пам'яті воїнів Першої світової війни на Меморіалі – братській могилі в с. Рудка Червищанська.

11.30 - Перезахоронення останків воїнів Першої світової війни на Меморіалі – братській могилі в с. Рудка Червищанська.

12.00 – Огляд місця боїв на Червищанському плацдармі

12.30 - 14.30 - Круглий стіл в с. Тоболи

Програма круглого столу

Модератори: **Сус Віктор**, голова Камінь-Каширської районної ради

Хитрик Валерій, член Національної спілки краєзнавців України, секретар Камінь-Каширської районної ради

Хомич Петро, член Національної спілки краєзнавців України, директор Маневицького краєзнавчого музею, смт. Маневичі

Шваб Антолій, член Національної спілки краєзнавців України, професор, декан історичного факультету СНУ.

Шабала Ярослав, член Національної спілки краєзнавців України, професор, зав кафедри археології, давньої та середньовічної історії України СНУ.

Силюк Анатолій – Почесний краєзнавець України, директор Волинського краєзнавчого музею.

Бондаренко Геннадій, професор СНУ, голова ВООНСКУ

Уроки війни і Червищанської трагедії

Дем'янюк Олександр, Почесний краєзнавець України, доктор історичних наук, професор.

Події на Червищанському плацдармі: висвітлення у науковій літературі, проблеми дослідження

Златогорський Олексій, старший викладач СНУ, член Національної спілки краєзнавців України, м. Луцьк

Пошуково-археологічні дослідження на території «Червищанського плацдарму» у 2016 році

Пась Наталія, член Національної спілки краєзнавців України директор Камінь-Каширського краєзнавчого музею, м. Камінь-Каширський

Поховання солдатів I світової війни на території Камінь-Каширського району: стан, збереження, дослідження

Ус Сергій, член Національної спілки краєзнавців України, с. Стобихва Камінь-Каширського району

Причини трагедії Червищанського плацдарму

Пасюк Ігор, член Національної спілки краєзнавців України, директор Волинського регіонального музею історії українського війська і військової техніки; **Карпюк Василь** - член Національної спілки краєзнавців України, зав фондами музею,

Військова техніка під час Першої Світової війни на Волині

Булавін Олександр, голова Волинської обласної організації ветеранів України, генерал-майор у відставці, член Національної спілки журналістів і краєзнавців України, м. Луцьк

Воєначальники Брусиловського прориву на службі військової розвідки Росії на початку XX століття

Гулько Геннадій, Почесний краєзнавець України, Луцьк.

Газові атаки Першої світової війни – порушення Гаазької і Женевської конвенцій.

Якименко Микола, Почесний краєзнавець України, кореспондент газети «Голос України»

Журналістський пошук інформації про червищанську трагедію.

Борбич Костянтин, член Національної спілки краєзнавців України, с. Тоболи

Хімічна атака в с. Тоболи 3 квітня 1917 року: застосування «хімічних прямокутників»

Огляд підготував **Г. Бондаренко**

УДК 94(477.82)«1916»

Геннадій Гулько,
Микола Якименко

Маловідома сторінка історії Першої світової війни на Волині

3 квітня цього року минає століття з часу однієї з найбільш трагічних сторінок в історії Першої світової війни на Волині – завершення бойових дій на «Червищанському плацдармі». Зважаючи, що події на цьому плацдармі пов'язані із застосуванням німецькою стороною особливо негуманної зброї – хімічної, використання якої було заборонено за рішенням міжнародних конвенцій, ця тематика і в наш тривожний час не підлягає забуттю.

Як відомо, поява терміну «Червищенський плацдарм» у документах Південно – Західного фронту генерала О. Брусилова тієї доби датується початком липня 1916 року. У ці дні після могутнього артобстрілу російські солдати 4-го кавалерійського та 24-го артилерійського корпусів, що входили до складу 3-ї армії генерала Л. Леша, в кількох місцях прорвали оборону німецьких військ генерала Хауера. Внаслідок швидкого наступу вони переправилися на лівий берег р. Стохід біля сіл Червище, Рудка, Тоболи і захопили між селами Геленин (нині Оленіно) та Червища (нині Старі Червища) плацдарм до 8,3 км по фронту та 3,2 в глибину.

Здавалось би, що були всі підстави для подальшого наступу з цього перспективного плацдарму на Камінь – Каширський та далі на захід, але основні зусилля військ Південно – Західного фронту у цей період були зосереджені південніше Ковеля. Тут, як відомо, у кровопролитних боях у волинських болотах полягла еліта російської армії – її гвардія в складі Особливої армії. Втрати гвардійських частин тут склали більше 33 тис. осіб. Лише через місяць російські війська розпочинають новий наступ з Червищанського плацдарму у напрямку Каменя – Каширського. Проте час був втрачений, противник значно укріпив оборону і нічого крім великих втрат серед особового складу 3-го та 26-го корпусів, це не дало. Відомо, що серед загиблих тут, захоронених на двох військових кладовищах на захід від нинішнього с. Н.Червища, були і тисячі українців. Як наслідок, все це спричинило призупинення тут активних військових дій до весни 1917 року.

Наступні події засвідчили, що з одного боку російське командування знало про складні умови для розміщення на плацдармі військ та значні труднощі ведення тут активних бойових дій, а з іншого – все ж плекало надію на можливість використання його для нових наступів, що передбачалися спочатку на лютий, а потім і на літо 1917 року.

Як зазначалося вище, плацдарм у цей час являв собою смугу землі на лівому березі Стоходу між селами Тоболи і Геленин (Оленіно), довжиною по фронту дещо більше вісьми кілометрів та трьох – завширшки. Вся його територія добре прострілювалася як далекобійною, так і польовою артилерією противника. Місцевість тут рівна, зовсім відкрита, що пологими скатами знижувалася як в долину річки Стохід, так і на захід в болотисті ліси. Вся долина Стохода, з чисельними рукавами та протоками весною повністю покривалася водою. Через долину було облаштовано 12 пішохідних та два колісних мости, з яких на день початку квітневих боїв за плацдарм залишився вцілілим лише один колісний та 2-3 пішохідних.

В інженерному відношенні Червищанський плацдарм був обладнаний чотирма лініями окопів, з яких перша слугувала, внаслідок малої глибини плацдарму, головною лінією оборони. У зв'язку з присутністю багатьох вузлів оборони і чисельних ходів сполучення вся територія плацдарму являла собою справжній лабіринт окопних робіт, що до краю утруднювало маневрування військ. Більшість окопів були насипані з торф'яного ґрунту, що осипався від одного тільки струсу повітря під час вибуху ворожого снаряда. Міцних бетонних сховищ тут не було, а найбільш важливі будівлі були накриті 2 – 4 рядами колод, що не витримували вогню важкої артилерії. Зв'язок з плацдармом був лише наземний.

Оборона описаної вище ділянки лівого берега Стоходу була доручена 3-у корпусу генерала Янушевського. Безпосередньо на лівому березі плацдарму розташовувалися частини 73-ї та 5-ї стрілецьких дивізій в складі 17 батальйонів. Отже там перебувало до 18 - 20 тисяч солдатів та офіцерів російських військ. Вся корпусна та дивізійна артилерія (100 гармат), крім п'яти «траншейних» гармат, перебувала за межами плацдарму. Віддаль розташування цих батарей від

ворожих окопів не перевищувала 3 – 5 км і тому позиції арт батареї так спостережників в окопах плацдарму піддавалися обстрілу важкої та навіть легкої ворожої артилерії [17,5].

Щодо супротивної сторони, то фронт навпроти плацдарму на весну 1917 року займали підсилена 1-а німецька ландверна піхотна, Баварська кавалерійська дивізії та 9-та австро-угорська кавалерійська дивізія з армійської групи генерала Хауера. Тобто німецькі й австрійські війська нараховували тут до 30 тисяч чоловік і не мали значної переваги над росіянами. Разом з тим, артилерійські частини цього військового угруповання мали у своєму складі близько 300 гармат та 100 мінометів, що в чотири рази більше ніж в 3-у російському корпусі. Якщо врахувати до цього згадані вище слабкі в оборонному значенні позиції російських частин, що розмішувалися на плацдармі, і водночас, захищені лісом та підвищенням добре укріплені німецькі, то тут вбачається однозначна тактична перевага німецької сторони. Крім цього, для впевненості в майбутній перемозі над розташованими на плацдармі російськими військами, німецьке командування вирішило використати ще один свій військовий козир - хімічні артилерійські снаряди [3,71]. Добре підготувавшись до наступу, генерал Хауер лише чекав вигідного для себе моменту. Натомість командування 3-го корпусу генерала Янушевського не змогло вчасно виявити значного посилення розташованих проти нього військових частин ворога, хоча й мало свідчення від полонених про підготовку їх до наступу на плацдарм.

Трагічна розв'язка для російських військ на Червищанському плацдармі розпочалася в ніч з 2 на 3 квітня по н.ст., коли вода в Стоході неочікувано різко піднялася, внаслідок чого були знесені та затоплені не лише більшість мостів, але й низинна частина окопів. О 4-й годині ранку 3 квітня супротивник розпочав почав обстріл пунктів розташування штабів та резервів на правому березі, а через дві години переніс свій вогонь на переправи та резерви 5-ї стрілецької дивізії біля с. Рудка Червище, а також на всі російські батареї на правому правому березі Стоходу. О 7-й годині артилерійський обстріл досяг найвищого напруження, поширившись і на окопи 18-го, 19-го, та 292-го полків, а потім 107-го полку, при цьому противник стріляв і хімічними снарядами. Торф'яні окопи від вибухів розсипалися, і на ділянці 107-го полку в них ринула вода. Це все змусило окремі підрозділи полку покинути свої позиції та відійти до переправи, яка ще збереглася. Спрямовані на їх підтримку два батальйони з корпусного резерву запізнилися і підійшли до переправи, коли вже на протилежній стороні мосту стояли німецькі підрозділи. О пів на 9-ту ранку телефонний зв'язок з штабом 73-ї дивізії з лівого берега припинився. На фронті 5-ї стрілецької дивізії сильний обстріл окопів противником розпочався о 9-й годині хімічними снарядами, з одночасним вогнем важкої та легкої артилерії вздовж окопів. Найбільш значний вогонь був спрямований проти 18-го стрілецького полку, що займав центральну частину плацдарму. В цей же час на фронті 19-го полку німці створили димову завісу, яку росіяни спочатку сприйняли теж за газову атаку. Це спонукало сусідній 292-й полк на відступ до другої лінії окопів, готуючи одночасно контрудар на супротивника, проте він так і не відбувся. Водночас німці спрямували основний артилерійський вогонь по окопам, батареям, штабам та спостережним пунктам 18-го полку, які швидко були зруйновані ураганим вогнем. На вузькій ділянці фронту навпроти цього ж полку німецькі війська використали 20 - 25 бомбометів (мінометів), вогонь яких доруйнував окопи російської піхоти. Між 13 та 14 годинами німці здійснили рішучу атаку на позиції деморалізованого 17-го полку, легко ними розбитого, а потім ввірвалися в зруйновані окопи 18-го полку та вийшли на тили 19-го та 17-го полків. На середину дня 3 квітня зв'язок з штабами, батареями та батальйонами на плацдармі був перерваний і кожна російська частина вже діяла окремо. Село Рудка Червище в самому центрі плацдарму було зайняте супротивником і тільки залишкам деяких батальйонів вдалося переправитися по єдиному збереженому, але дуже обстрілюваному на той час містку за №8. Втрати російських військ під час цієї переправи, що була розташована правіше від згаданого села, були дуже значними. Наприкінці дня останні ділянки російської оборони на плацдармі припинили свій опір.

Сучасники цих трагічних подій вважають, що під час завершальних бойових дій на Червищанському плацдармі пропали переважно безвісти більше 12 тисяч чоловік. Зустрічається навіть більш точна цифра втрат - 12283 російських військових. Проте досі немає єдиної думки щодо остаточної цифри як загиблих, так і взятих в полон. Німецькі джерела називають 10 тисяч полонених, зокрема 150 офіцерів, що є явно перебільшенням. Як зазначалося, загальна кількість осіб у полку, що перебували на плацдармі, могла нараховувати до 20 тис. чол. Якщо ж навіть 10 тис. були взяті в полон, а незначна кількість встигала відступити під обстрілом артилерії по єдиному збереженому на кінець боїв за плацдарм мосту, то все одно загальна

кількість загиблих за час боїв 3 квітня 1917 року на Червищанському плацдармі може складати не менше 8 тисяч чоловік. Переважна більшість з них потонула під час переправи та загинула від хімічної зброї, забороненої рішеннями Віденської та пізніше Женевської міжнародних конвенцій. У зв'язку з цією проблематикою варто наголосити, що на фронті бойових дій на території Волині хімічні засоби обома воюючими сторонами застосовувалися нечасто. Проте такі факти з боку німецької сторони мали місце частіше. Зокрема, в різних джерелах літературі є згадки про використання хімічних снарядів ще під час літніх боїв 1916 року біля сіл Чорниж на Маневиччині, Кияж на Рожищенщині та Угли Ковельського району. Тут, як і в випадку боїв на Червищанському плацдармі, мова може йти про застосування німцями 105-мм снарядів для гаубиць, начинених газом.

Тут виникає питання, наскільки ж були забезпечені військові російської армії у ті роки засобами захисту від її смертоносних дії. Факти свідчать, що на колишніх бойових позиціях тієї доби знахідки фрагментів протигазів, зокрема, так званих протигазних пляшок, не є рідкістю. Хоча, водночас, розповіді очевидців 1-ї світової війни стверджують про значну недосконалість цих засобів хімічного захисту. Так, російські протигазы, створені академіком Н.Д. Зелінським, щільно не прилягали до обличчя, і тому солдати змушені були у випадку газової атаки терміново змочувати обличчя, а вже потім одягати протигаз. Якщо ж води поблизу не було, з скрутного становища виходили навіть змочуючи обличчя власною сечею.

Тому є підстави вважати, що особовий склад російської армії на позиціях дещо провінційної ділянки фронту на глибокому Поліссі навряд чи був забезпечений навіть такими зовсім не надійними протигазами. Це ж підтверджують народні перекази на Волині про загибель на Червищанському плацдармі від газів багатьох тисяч російських військових, зокрема й українців.

Військові історичні публікації, що давали оцінку наслідкам тих боїв, поряд з газовою атакою та незручністю для оборони плацдарму називають ряд інших причин. Це, зокрема, невдалі дії російської артилерії, слабкий зв'язок з плацдармом, нездалість військового командування тощо. Проте, вірогідно, головним тут було те, що на час боїв за плацдарм весною 1917 року російський офіцер та солдат вже не відповідав гатункам 1914 та навіть 1916 років. Наприкінці 1916 – початку 1917 років особливо відчувалося зменшення мотивації у захисті держави, відсутність ідеологічного підґрунтя «війни до переможного кінця» та зростаюча соціалізація та більшовизація армії. Значно посилювались такі погляди після Лютневої революції 1917 року. Зрозуміло, що такі явища не обминули і війська 3-го корпусу, дивізії якого наприкінці зими одержали значне поповнення, як з Волинської губернії так і з тодішніх промислових центрів Сходу та Півдня України. Невідомо, про те, скільки ж українців, зокрема й наших земляків – волинян, були серед жертв Червищанського плацдарму, але безсумнівно, що вони там були і загинули за чужі для себе інтереси. Одже основними причинами описаної вище трагедії були ряд приведених військових, політичних та й природних причин, які лиш підкреслюють весь трагізм тієї події майже 100-річної давнини.

Поряд з цим, слід також висловити міркування щодо упорядкування окремих фортифікаційних споруд на місцях найбільш жорстоких боїв, які ще збереглися та забезпечити їх використання з туристичною метою. Особливо вимагає увічнення пам'яті людських жертв Червищанського плацдарму. Відомо, що під час бойових дій та після них у згаданому вище регіоні з'явилося кілька військових кладовищ. І якщо в районі с. Тоболи поховання німецьких та австрійських солдатів більш-менш упорядковані, то братські могили російської армії біля сіл Нові Червища та Оленине і зараз заростають лісом, нищаться ще збережені контури поховань. Тобто вони зникають вже на очах наших сучасників. Періодичні акції ентузіастів не вирішують важливої справи по їх збереженню. Впорядковане ними у минулому році кладовище жертв Червищанського плацдарму неподалік від мосту через Стохід, та автобусної зупинки «Село Рудка Червинська» ще не вирішило існуючі тут проблеми.

Тому сьогодні, у час 100-річчя трагічних подій на Червищанському плацдармі є необхідність силами громадськості продовжувати облагородження військових поховань на Камінь – Каширській землі]. Варто також опікуватися збереженням й інших російських, німецьких та австро-угорських військових поховань і в інших регіонах області. Тим самим ми, згідно загальноприйнятих європейських традицій, засвідчимо свою повагу до тисяч переважно безіменних жертв Першої світової війни, які полягли століття тому в жорстоких боях на нашій волинській землі.

УДК 355.415.6:94(100) «1914/1918»

Анатолій Кравець**Сестри милосердя в період Першої світової війни**

У статті розглянуті особливості розвитку «сестринського руху», який активізувався під час Першої світової війни, а також діяльність загонів Російського Товариства Червоного Хреста та «сестринських общин» як можливість для самореалізації жінок у воєнний період. Жінки змогли продемонструвати здатність на рівні з чоловіками виконувати найскладніші завдання на війні. Серед відважних жінок, які ризикували життям заради спасіння інших, були і сестри милосердя з Волинської губернії.

Ключові слова: Перша світова війна, фронт, тиллові служби, сестри милосердя, общини, Російське Товариство Червоного Хреста.

Кравець А. Сестры милосердия в период Первой мировой войны.

В статье рассмотрены особенности развития «сестринского движения», который активизировался во время Первой мировой войны, а также деятельность отрядов Российского Общества Красного Креста и «сестринских общин» как возможность для самореализации женщин в военный период.

Женщины смогли продемонстрировать способность наравне с мужчинами выполнять самые сложные задачи на войне. Среди отважных женщин, которые рисковали жизнью ради спасения других, были и сестры милосердия из Волинской губернии.

Ключевые слова: Первая мировая война, фронт, тыловые службы, сестры милосердия, общины, Российское Общество Красного Креста.

Kravets A. Sisters of Mercy during the First World War.

The article describes the features of "nursing movement", which intensified during the First World War, as well as activities of Russian troops of the Red Cross and "sister communities" as an opportunity for self-realization of women during the war. Women were able to demonstrate the ability level of men to perform the most difficult tasks in the war. Among the brave women who risked their lives to rescue others were nurses from Volyn province.

Key words: First World War, front, rear services, nurses, community, Russian Red Cross.

Історична пам'ять вибаглива і вибіркова. Вона часто зберігає для нащадків одні імена і замовчує інші, хоча ці люди аж ніяк не заслуговують забуття. Це твердження стосується і подвижницького руху сестер милосердя. До його формування доклали зусиль хрестоносці - госпітальєри, кардинал Рішельє, видатний хірург Микола Пирогов, знаменитий лікар Федір Гааз та багато інших відомих людей, чію діяльність описували Лев Толстой, Сергій Сергєєв-Ценський, Іван Тургенєв, Віктор Гюго.

Перша світова війна стала переломним етапом в історії імперій. У цей період відбулися незворотні зрушення в соціально-економічному, суспільно-політичному та духовно-культурному розвитку держав, змінилось ставлення до цих процесів у всіх верств населення, і у тому числі жіноцтва. З огляду на це актуальним в історії Першої світової війни є розкриття проблем «жінка та війна», «жінка та армія», оскільки роль жіноцтва у світових і регіональних війнах до цього часу залишаються майже не вивченими. Саме у часи Першої світової війни військова справа перестала бути суто чоловічою. Серед добровольців, які йшли на війну, були дівчата і жінки, що отримали професію медичної сестри і працювали в госпіталях по догляду за пораненими. Деякі з них перевдягались у чоловічий одяг і йшли санітарами, щоб допомагати пораненим безпосередньо на полі бою, а з деяких формувались жіночі військові частини діючої армії.

Історія попередніх війн поділялася на суто чоловічий досвід на полі бою та досвід жінки, що пасивно чекала свого чоловіка в тилу. Перша ж світова війна змінила це співвідношення. У воєнні роки жінки не лише працювали на оборонних заводах, виконуючи важку, «нежіночу» роботу у сільському господарстві, промисловості, у сфері обслуговування, на транспорті, а і служили на фронті сестрами милосердя й санітарками, безпосередньо воювали у військових частинах. Невдачі російської армії на фронтах бойових дій у 1916-1917 рр. викликали нове піднесення патріотичних почуттів. Значна кількість жінок після загибелі чоловіків на фронті подавали прохання або самостійно йшли добровольцями в діючу армію і несли солдатську службу. Жінки різних соціальних верств брали активну участь у цій війні. Навіть дами з вищих прошарків суспільства не залишалися осторонь: вони були медсестрами, санітарами, рядовими солдатами, шоферами, авіаторами. Точна

кількість таких жінок невідома, оскільки більшість із них перебували на фронтах під чоловічими іменами. На даний час відомо близько чотирьох десятків таких імен, найвідоміші з яких: Є. Чернявська, А. Пальшина, О. Цебржинська, О. Шидловська, З. Морозова, З. Смирнова, К. Райська [1], К. Гриневиц, С. Галечко, Г. Дмитерко, В. Ощипко, О. Кузь, П. Михайлишин [2]. Легендою для російських збройних сил стала княжна Євгенія Михайлівна Шаховська – єдина жінка, що служила в авіації під час Першої світової війни. Вона народилася у знатній родині, закінчила Смольний інститут благородних дівиць, мала гарні вокальні дані, захоплювалася спортом, автомобільними гонками і стрільбою з вогнепальної зброї. Потім захопилася авіацією. У червні 1912 р. успішно склала іспит і отримала диплом авіатора. З початком війни намагалася потрапити у фронтовий авіазагін льотчицею, але її прохання було відхилене. В подальшому, не залишаючи своєї мрії про службу в авіації, вона працювала сестрою милосердя на санітарному потязі імені Великої Княжни Анастасії Миколаївни. Після прискореної підготовки у військовій авіашколі їй присвоїли звання прапорщика інженерних військ і направили в 1-й авіазагін. Вона літала на літаку «Фарман-16», але мало через негоду [3]. Через деякий час її було засуджено до страти за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини. Справа була сфабрикована контррозвідкою. Проте Микола II замінив розстріл ув'язненням у монастирі. Після лютневих подій 1917 р. Є. Шаховську звільнили [3]. Перебування княжни на фронті було певною авантюрою, своєрідною подорожжю з пригодами. Вона не була самовідданою, не мала щирої віри в перемогу Вітчизни, як і більшість панночок із знатних родів, які під час війни потрапляли на фронт. Реакцією на падіння духу чоловічої частини населення в російській армії, стала поява жіночих бойових підрозділів.

Практика залучення жінок на військову службу будувалася на основі принципу добровільності. Так 29 червня 1917 р. було затверджено офіційний документ - положення «Про формування військових частин з жінок-добровольців» [4]. Він був затверджений з метою введення стихійного руху в організаційне русло, оскільки військове відомство не мало ніякого уявлення про їхню діяльність, штати, джерела комплектування та постачання. Офіційно на жовтень 1917 р. у регулярних військах російської армії значилися: 1-й Петербурзький жіночий батальйон смерті, 2-й Московський жіночий батальйон смерті, 3-й Кубанський жіночий ударний батальйон. Були організовані і жіночі команди зв'язку: в Петербурзі - 2, в Москві - 2, в Києві - 5, в Саратові - 2. В Полтаві навіть існувала Перша команда розвідників - добровольців із жінок [4]. Стихійне формування жіночих загонів йшло в Києві, Мінську, Харкові, Смоленську, Іркутську, Баку, Одесі, Маріуполі та інших містах. У червні 1917 р. був оголошений наказ про формування першої Морської жіночої команди. Командування над ними брали на себе офіцери-чоловіки. Одним із найвідоміших підрозділів російської армії став Добровольчий жіночий ударний батальйон смерті, який на початку літа 1917 р. очолила георгіївський кавалер, прапорщик М. Бочкарьова. Причиною стало бажання уряду Російської імперії прикладом жіночих формувань повернути воїнів в окопи тоді, коли бойовий дух солдатів падав і вони відмовлялися воювати на фронті [4]. 21 травня 1917 р. М. Бочкарьова виступила із закликом створення жіночих батальйонів для захисту Батьківщини. Незабаром її заклик був надрукований у газетах, і про жіночі формування дізналася вся країна [5]. Ідею створення жіночих бойових команд схвалили генерал О. Брусилов і О. Керенський, які на той час вважали, що успіх у війні залежить виключно від відновлення моральної боєздатності армії. Згідно з умовами прийому, учасницею формування могла стати будь-яка жінка віком від 16 років до 40 років [4]. При цьому вона повинна була мати освітній ценз і пройти медичну комісію, яка виявляла і відсівала вагітних. Впадала в очі інтелігентність жінок-солдатів: до 30% з них виявилися курсистками, до 40% мали середню освіту. Були і представниці дуже відомих прізвищ княжна Татуєва із знаменитого грузинського роду, Дубровська - дочка генерала, батальйонним ад'ютантом була Скридлова - дочка адмірала Чорноморського флоту. Прийшли всі: і сестри милосердя, і домашня прислуга, селянки і міщанки, випускниці університетів. Уже в липні 1917 р. жінки вперше пішли в бій, у якому батальйон втратив близько 100 чоловік. У подальшому в активних бойових діях це формування участі не брало. В історію цей батальйон увійшов як єдиний жіночий підрозділ, який під командуванням жінки-офіцера воював на російсько-німецькому фронті. Отже, існування військових жіночих формувань у роки Першої світової мало не стільки прагматичний сенс, скільки свідчило про істотну зміну староармійських традицій. Батальйони не виконали свого прямого призначення – підняти моральний дух солдат і запобігти революційному руху в армії.

Особливою справою у роки Першої світової війни стає догляд за хворими. Багато дівчат прагнуло потрапити на фронт, але інакше, ніж через общину сестер милосердя, стати сестрою було неможливо. Відомо, що до 1915 р. у Російській імперії існувало 115 таких общин, вони перебували в

підпорядкуванні Російського Товариства Червоного Хреста (далі РТЧХ). Крім того, сестри працювали при трьох управліннях і двох комітетах РТЧХ, Євангелічному госпіталі й чотирьох іноземних лікарнях Петрограда. Варто звернути увагу на те, що при появі перших ознак кризи в російському суспільстві саме общини РТЧХ зуміли зберегти свою нейтральність і неупередженість, повністю залишаючись поза політикою. У 1916 р., за офіційними списками, на фронт було відправлено 17 436 сестер, які обслуговували більш ніж 2 тисячі польових і тилових установ Червоного Хреста: 71 госпіталь, розрахований на 44 600 чоловік, етапні й пересувні лазарети, 11 санітарних поїздів, передові загони, санітарні транспорти, харчові й перев'язочні пункти, дезінфекційні камери, рентгенівські й хірургічні загони швидкого реагування, два плавучих госпіталі на Чорному морі, три бактеріологічні лабораторії, шість польових складів [6]. Найбільшою організацією, що нараховувала 1603 чоловік, була община святого Георгія. За нею йшли петроградські сестринства імені генерал - лейтенанта М. П. фон Кауфмана (952 особи) і святої Євгенії (465 осіб). Свято - Троїцька община в цей час нараховувала 129 сестер, а Хрестовоздвиженська - 228. В Іверській і Олександрівській організаціях Москви перебувало відповідно 365 і 183 сестри [7]. В общини сестер милосердя приймалися жінки та вдови всіх станів від 18 до 40 років. До них ішли або молоді ентузіасти, або люди, у яких через скрутне матеріальне становище не було іншого виходу: жінки з родин дрібних чиновників, зубожілих дворян, навіть селян, часом не освічені. Інтерес до цієї професії серед забезпечених прошарків російського суспільства й інтелігенції прокинувся лише у воєнний період, коли образ сестри милосердя огортався патріотичною романтикою [5].

Події на фронтах Першої світової війни іноді вимагали ініціативності та самостійності з боку сестер, що значною мірою вплинуло на свідомість жіноцтва тих часів. Деякі з дівчат стали кавалерами солдатського Георгіївського хреста, а сестра Р. Іванова, яка прийняла на себе командування після загибелі офіцерів і сама загинула в бою, була нагороджена орденом Святого Георгія IV ступеня посмертно. Після Катерини II і сіцилійської королеви Марії Софії Амалії вона стала третьою жінкою, яка удостоєна найпочеснішої російської бойової нагороди. [8]. Невдовзі після початку воєнних подій стали надходити повідомлення про героїчні подвиги сестер милосердя – жінок різного соціального статусу на фронті. Донька морського міністра працювала в Миколаївському морському госпіталі в Петрограді, донька голови Ради міністрів також працювала на фронті сестрою милосердя. У цьому ж званні опинилась Олександра Львівна Толстая. У перші місяці війни на театр воєнних дій відбув письменник О. Купрін зі своєю дружиною - сестрою милосердя. Серед відважних жінок, котрі ризикували життям заради спасіння інших, були і сестри милосердя з Волинської губернії – Зінаїда та Євгенія Гуляницькі і Софія Хіцевич. Південно-західний фронт зустрів дівчат «буденно» – багато поранили, убитих, контужених, знекровлених: яких тільки жахів надивилися 17-річні сестри, але самопожертва та бажання допомагати перевершило страх. Відповідальні, виконавчі та сильні духом дівчата на війні навчилися робити все – починаючи від простих перев'язок, закінчуючи введенням морфію [9].

В одному із київських шпиталів сестрою милосердя працювала Велика княгиня Ольга Олександрівна, яка, крім догляду за поранилими, ще й виконувала їхні доручення. За свою самовіддану працю вона була нагороджена двома Георгіївськими хрестами [5]. Общини сестер милосердя в 1914-1917 рр. істотно розширили можливості для самореалізації жінок всіх станів, але в той же час експлуатували їхню працю. Треба віддати данину силі духу жінки, і подвигам на діючих фронтах Першої світової війни.

Таким чином, участь жінок у подіях Першої світової війни викликає значний інтерес, тому що вперше в історії імперій жінки в масовому порядку брали участь у військових діях. До перемоги над ворогом прагнули дівчата різних вікових категорій, національностей, віросповідань, рівня освіти і культури. Основна маса жіноцтва продемонструвала унікальні можливості і силу духу. Надаючи допомогу фронту, кожна жінка переслідувала свої суб'єктивні завдання, більшість яких все-таки вилилися в патріотичні. Та уряд і військове командування, закликавши добровольців жіночої статі на фронт, ставили перед собою інші завдання: прикладом жіночих формувань повернути воїнів в окопи, зменшити кількість випадків дезертирства та послабити революційні настрої в армії. В роки війни жінки змогли продемонструвати здатність на рівні з чоловіками виконувати найскладніші завдання на війні, в деяких випадках навіть перевершили їх своєю дисципліною і бажанням битися до останнього подиху в цей час істотно розширилися можливості для самореалізації жінок усіх станів.

Джерела та література

1. Алексієвич С. У войны – не женское лицо. Последние свидетели : повести / С. Алексієвич. – Минск : Мастац. лит., 1985. – С. 101.
2. Мицик Ю. А. Історія України : навчальний посібник / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 586 с.
3. Зверева Н. Августейшие сестры милосердия / Н.Зверева. – М. : Вече, 2006. – 464 с.
4. Дроков С. Организатор Женского батальона смерти / С. Дроков // Вопросы истории. - 1993. - № 7. - С.87-94.
- 5.Тітовська Ж. Особливості розвитку «сестринського руху» в Російській імперії під час Першої світової війни (1914-1918 рр.) / Ж. В.Тітовська // Збірник наукових праць Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. «Історія та географія». – Харків, 2014. – Вип. 51. – С. 103-109.
6. Лазарева Е. Героини Первой мировой войны / Е. Лазарева // Доброволец - XX век. - 2005. - № 1. - С.23-58.
7. Пастернак А. Очерки по истории общин сестер милосердия / А. Пастернак. – М. : Изд-во «Свято-Дмитриевское училище сестёр милосердия», 2001. - 350 с.
8. Иванова Ю. Прекраснейшие из храбрых / Ю. Иванова // Военно-исторический журнал. - 1994. - № 3. - С. 93-96.
9. Кравець А., Гуляницький В. Волинськими стежками людських доль 1914 – 1918 рр. / А. Кравець, В. Гуляницький. – Луцьк : Луцький педагогічний коледж, 2015. – 128 с.

УДК (477.82):930.253 «1917-1918»

Олександр Дем'янюк

Події доби Української Центральної Ради на території Волинської губернії в матеріалах архівів України

Проаналізовано згадки про перебіг державотворчих і військово-політичних подій на території Волині в добу Української Центральної Ради у документах й матеріалах вітчизняних архівних установ: трьох центральних і чотирьох обласних. Особливою увагою відзначено фонди архівів областей, території яких під час 1917–1918 рр. входили до складу Волинської губернії – Житомирської, Волинської, Рівненської, Тернопільської. Акцент робиться на подіях, які відбувалися на території Волинського краю і мали найбільший вплив на розвиток тогочасних загальнонаціональних процесів.

Ключові слова: Українська революція, Українська Центральна Рада, Волинська губернія, Волинь, Українська Народна Республіка, архів, джерельна база.

Дем'янюк А. События эпохи Украинской Центральной Рады на территории Волинской губернии в материалах архивных организаций Украины

Проаналізовані документи с информацией о борьбе за государственную независимость и военно-политических событиях на территории Волинской губернии в период Украинской Центральной рады в документах и материалах отечественных архивных организаций: трех центральный и четырех областных. Особым вниманием наделены фонды архивов областей, чьи территории во время 1917–1918 годов были в составе Волинской губернии – Житомирской, Волинской, Ровенской, Тернопольской. Акцент делается на событиях, имевших место на территории Волинского края и оставивших наиболее зримый отпечаток на последующих общенациональных политических процессах.

Ключевые слова: Украинская революция, Украинская Центральная Рада, Волинская губерния, Волинь, Украинская Народная Республика, архив, источниковая база.

Demianiuk O. Events of the Ukrainian Central Council's period at the territory of the Volyn' region as represented in the materials of the Ukrainian archives

Mentions about the course of state-creating and military-political events on the territory of Volyn in the period of the Ukrainian Central Council as enlightened in the documents and materials of Ukrainian archival institutions, namely of three national and four regional archives, were analyzed. Special attention was awarded to funds of archives of regions, whose territories were part of Volyn' region during 1917-1918 – e.g. Zhytomyr, Volyn, Rivne, Ternopil. The focus is made on events that took place in the Volyn' region and, simultaneously, had the greatest impact on the development of contemporary national processes.

Key words: Ukrainian Revolution, Ukrainian Central Council, Volyn' region, Volyn, Ukrainian National Republic, archive, source basis.

Постановка наукової проблеми та її значення. У рік відзначення століття від часу початку Української революції свіжого подиху набувають дослідження тих подій. До активізації наукового

пошуку привело й визнання на державному рівні їхньої важливості для сучасного українського державотворення. Указ Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» (№17/2016 від 22 січня 2016 р.), а згодом і розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року» (№ 777-р від 26 жовтня 2016 р.) сприяли пошвавленню дослідницької роботи в цій царині.

Усвідомлюємо, що незважаючи на двадцятип'ятилітню історію новітньої української державності, не всі сторінки Української революції вивчені, не всі джерела опрацьовані, не всі документи оприлюднені, не всі акценти тих подій розставленні в погляді української історіографії. До тих, ще незвіданих сторінок столітньої минувшини, безперечно, відносяться архівні матеріали, які з різних причин залишилися поза увагою дослідників.

Аналіз досліджень із цієї проблеми. Звісно, що за двадцять п'ять останніх років в Україні з'явилися збірники архівних документів, які дозволяють об'єктивно висвітлювати дискусійні й маловивчені сторінки Української революції, зокрема події доби Української Центральної Ради (УЦР) у 1917–1918 рр. Найповніші серед них: «Українська Центральна Рада: документи і матеріали» [1], «Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: документи і матеріали» [2]. Природно, що ці збірки, укладені з матеріалів фондів центральних архівів, фактично не торкаються волинської проблематики, хіба що побіжно. Отож, дослідникам «волинської теми» в Українській революції необхідно самотужки шукати відповідні відомості у центральних і місцевих архівах.

Формулювання мети та завдань статті. З огляду на стан розробки обраної проблеми, спробуємо зорієнтувати майбутніх дослідників в архівних матеріалах, присвячених військово-політичним подіям на території Волинської губернії під час доби Української Центральної Ради.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Здійснивши аналітико-синтетичну обробку опрацьованої джерельної бази (три центральних і чотири обласних архіви), вдалося виокремити найсуттєвіші матеріали, які дозволяють підтвердити, або ж спростувати окремі твердження попередніх дослідників доби УЦР. Аналіз фондів як центральних, так і обласних архівів, на наше переконання, дав змогу ширше вивчити проблему участі Волинської губернії в Українській революції, цілісно й об'єктивно підійти до формулювання виважених висновків, тим більше, що опрацьовані нами матеріали, містяться в обласних архівах Житомира, Луцька, Рівного, Тернополя.

Потужна підбірка архівних документів у розрізі досліджуваної проблеми зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Не повторюючи зміст опублікованих у збірках документів, звернемо увагу на матеріали, які стосуються подій у волинському краї. Так, у фонді 1063 «Рада Народних Міністрів УНР, м. м. Житомир, Київ» знаходимо у протоколах: від 31 січня 1918 р. повідомлення про ситуацію на Волині: «4 повіти зайняті більшовиками, більшовики направляються на Кременець» (тут і далі орфографія та стилістика документів збережені – О.Д.), від 12 лютого: «в справі переїзду до Житомира ухвалено: виїхати сьогодні міністру внутрішніх справ Христюку, а виїзд цілого уряду призначити на 13/2 1918 р.», від 15 лютого: «негайно приступити до заведення адміністративного і громадського урядування на Холмщині і Підляшші» [3, арк. 1, 4, 6].

У фонді 1064 «Рада Міністрів Української Держави, м. Київ» в журналах засідань уряду читаємо: від 31 січня 1918 р. «з боку Коростеня Житомир забезпечен, з боку шосе теж, в Коростишеві стрільці. На Новгород-Волинськ направлено вільне козацтво», далі інформація Жуковського про ситуацію в Житомирі «в місті іде агітація проти Центральної Ради і уряду. Приїхали в Ровно большевицькі агітатори. Необхідно встановити цензуру. В місті в зв'язку з приїздом Уряду росте паніка», від 10 лютого «наші позиції по лінії Овруч–Коростень–Кодня. ... Права німецька колона йде по лінії Рівне–Козятин, середня – I дивізія на Коростень і ліва в напрямку на Лунінець–Гомель», від 3 березня «довести до відома Міністерства військових справ, що на нижченаписані города і міста України накладен одноразовий поімущественний податок на заможні і торгово-промислові кляси із такої розверстки: Житомир – 2 млн. карб., Рівно – 350 карб., по 50 тис. на всі повітові із населенням вище 15 тис. міста Волині, крім окупованих Новгорода-Волинського і Овруча» [4, арк. 6, 7-зв, 13, 2-зв]. Окрім того, у фонді 1064 зосереджено інші документи, напрацьовані урядом УНР під час його перебування на території Волинської губернії. Зокрема, це нормативна база «волинського» періоду УНР стосовно грошової одиниці держави, нового григоріанського числення часу, громадянства держави [5].

Фонд 1115 «Генеральний Секретаріат Центральної Ради» містить низку документів, які підтверджують поступальний державотворчий напрям УЦР, протоколи засідань її комітету. Зокрема в протоколі від 9 березня 1918 р. знаходимо виступ В. Голубовича: «З Києва уряд вийшов на Житомир. В Житомирі перебували десять днів поки там було можливо перебувати, поки було безпечно і поки технічний апарат мав можливість працювати більш-менш без перешкод. ... Після того ми направилися в Сарни. Кілька днів прийшлося перебувати в Коростені на залізничній станції. І тут робота уряду не припинялась. В Сарнах був останній пункт, де перебував уряд до того моменту, коли знов міг вернутися назад. Тут же в Сарнах стало з початку ясно, що своїми силами не можна справитися з натиском, який був наведений з Києва» [6, арк. 4].

У фонді 2581 «Народне міністерство освіти Української Народної Республіки (1918)» знайдено доповідні записки комісара по народній освіті в Рівненському повіті І. Коваленка в Народне міністерство освіти, де є й таке: «Українське населення нашого повіту страшенно скривджене: не дивлячись на те, що наш народ складає 75 % всього населення повіту, він має ні одної державної середньої української школи, тоді як російських шкіл на 7% населення великоруського мається 5. Я гадав би, що потрібно приступити до цілковитої українзації частин існуючих середніх шкіл, а для цього конче потрібно влити український елемент в педагогічні Ради і окрім того, дати плян цілковитої українзації на містах» [7, арк. 10-зв].

Фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) також містять окремі матеріали, вивчення яких допоможе краще дослідити перебіг подій Української революції на території Волинської губернії. Так, фонд 5 «Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917–1938 рр.» містить матеріал про ситуацію в Україні станом на 15 грудня 1917 р., містить дані про більшовицьку агресію на території північних повітів Волині в грудні 1917 р. Читаємо щодо Волині: «Великороси поступово залишають Південно-Західний фронт. До району станцій «Казатін» – «Здолбуново» розброєно три більшовицьких полки. Розброєні дали чесне слово ніколи не виступати проти України. Після чого розброєним було повернуто зброю» [8, арк. 70].

У документі фонду 57 «Документи періоду підготовки і проведення ВЖСР і громадянської війни в Україні. 1917–1920 рр.» від 29 листопада 1917 р. зафіксовано: «На зборах Дубенської ради було 64 особи есера і меншовиків 11 осіб, але вони пішли на поступки. У виконавчий увійшли від солдат від нас 15 осіб, есерів і меншовиків 5 осіб, у Військово-революційний комітет 3 наших, 1 від блока, від селян 2 особи, від робітників 1» [9, арк. 59].

Про боротьбу між українськими й більшовицькими агітаторами у середовищі військових свідчить ще один документ з цього фонду: «Особливу увагу (українська військова рада – О.Д.) їх апетити вподобали 2 Заамурський залізно-дорожний батальйон, як тому, що наша частина багата інженерним майном, так і тому, що тут цитадель більшовизма. Спроби українізувати цю частину були, але вони розбилися в протидію українців солдат цієї частини, які відмовилися відділятися» [10, арк. 20].

Знаходимо й документи, які підтверджують поширення на території Волинської губернії безладу, анархії, самовільного захоплення поміщицького майна. Так, «в районі Антопольської волості анархія приймає щоразу більші розміри: в усіх розграбованих економіях місцеві селяни забрали самовільно весь живий і мертвий інвентар, повалили будівлі й огорожі садиб» [11, арк. 2], «15 січня цього 1918 р. Сільський Комітет прибув в Хижинецьку економію, насильно змусив завідуючого і ключника віддати ключі від всіх економічних будівель і заволодівши економією Сільський Комітет почав наводити свої порядки» [11, арк. 4], «останнім часом в Острозькому повіті в деяких волостях розпочався похід проти волосних земських управ. У переважній більшості агітаторами виступають солдати з фронту по демобілізації» [11, арк. 10].

Цікаву та корисну для нашого дослідження інформацію знайдено в Центральному державному історичному архіві, м. Київ (ЦДАК України). Так, у фонді 317 «Прокурор Київської судової палати, м. Київ» є документ, в якому наведено приклад боротьби зі знищенням приватної власності. Прокурор Житомирського окружного суду повідомляє свого керівника про те, що «24 липня ц. р. (1917 р. – О. Д.) в с. Меленці Новоградволинського повіту, за вироком сільського зібрання з числа 180 господарів були побиті до втрати свідомості й потім кинуті живими в могилу місцеві селяни Микита Адамчук, 17 років і Варфоломій Жуковський, 30 років, запідозрені у підпалах і крадіжках у цьому ж селі» [12, арк. 1].

Із-посеред обласних архівів, урахувавши і кількісні, і якісні показники зосередженого там матеріалу, найбільшу цінність для нашого дослідження мають фонди Державного архіву Волинської області (Держархів Волинської обл.) та Державного архіву Житомирської області (Держархів

Житомирської обл.).

Фонди Державного архіву Рівненської області (Держархів Рівненської обл.) зберігають матеріали, які дають змогу аргументувати деякі оцінки військово-політичних процесів у досліджуваній період. Деяку інформацію стосовно військово-політичних процесів на Волині в 1917–1921 рр. містить Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.), частина якої свого часу входила до складу Волинської губернії.

Фонд 3 «Луцька міська управа» Держархіву Волинської області охоплює документи, які безпосередньо стосуються військово-політичних колізій у Волинській губернії в досліджуваній період. Значний пласт фонду складає листування міської влади з жителями міста стосовно наведення порядку в місті в умовах воєнного стану, циркуляр УЦР про вибори до складу єврейської ради, органів місцевого самоврядування, постанови Луцької міської думи про створення й зміцнення революційної влади, накази Луцького повітового коменданта тощо. Так, 19 грудня 1917 р. Волинський губернський комісар Куриленко повідомив повітових комісарів, що: «є відомості, підтвержені силою скарг, які до мене надходять від окремих осіб із різних місць губернії, що Волосні Земельні комітети, не ждучи відповідних розпоряджень з боку вищих установ, взяли на себе безпосередній почин в справі обліку і охорони маєтків і сими діями своїми прибільшили панування в губернії безладдя» [13, арк. 5], а 8 квітня 1918 р. повідомив наступне: «між німецькою військовою та місцевою цивільною владою виникають непорозуміння, а також видаються в деяких місцях німецькою владою розпорядження, знемагаючи до переростання вільного поступу в міських та інших поселеннях» [13, арк. 51].

У цьому ж фонді є доповідна начальника Луцької повітової міліції Луцькій міській управі від 4 вересня 1917 р.: «Населення м. Луцька в останній час з напливом великої кількості біженців та іншого пришлого елементу збільшилося більше, ніж в двоє. З'явилося багато осіб, які здійснюють в місті щоденно крадіжки, грабунки та інш.» [14, арк. 2], а також резолюція Луцької міської Думи з питання про політичну ситуацію 30 жовтня 1917 р., де зазначено: «Рішуче засуджуючи захоплення влади меншістю демократії, демократична дума м. Луцька, рахуючись з тим, що коаліційний Тимчасовий Уряд перестав існувати, вважає, що необхідно прийняти самі невідкладні міри до створення нової влади» [14, арк. 37].

16 березня 1918 р. голова Луцької міської думи доповідав, що «з моменту приходу в м. Луцьк німецьких військ усілякими розпорядженнями німецької комендатури всі політичні, економічні та особисті громадянські права містян грубо порушені» [15, арк. 31].

Матеріали фонду 560 «Волинська просвіта» Держархіву Житомирської області знайомлять із діяльністю місцевих осередків «Просвіти», їх структурою, організаційними засадами та напрямками роботи з місцевим населенням. Зосереджені тут документи дають змогу визначити роль цієї організації в суспільному житті губернії, впливу її діяльності на підняття рівня національної свідомості волинян. Загальні збори Волинської Просвіти дня 29 червня 1917 р. «а) вітають Українську Центральну Раду; б) висловлюють їй своє повне довір'є; в) визнають її тимчасовим урядом Українського народу; г) вітають Генеральний Секретаріат; д) кличуть до помочи Центральній Раді й Генеральному Секретаріатові весь український народ на Волині і всі сили неукраїнської демократії» [16, арк. 8].

Серед документів фонду р-2399 «Волинський губернський комісар Генерального секретарства України» цього ж архіву наявні накази, циркуляри представників місцевої влади, відомості про політичну та економічну ситуації на Волині, циркуляри волинського губернського комісара, повідомлення про бойові дії на території волинських повітів, листування з повітовими комісарами та міськими головами. Так, у фонді р-2399 є документ, яким міністр внутрішніх справ пропонує губернським і повітовим комісарам: «негайно вивісити в рамках на видних місцях по всіх державних і громадських інституціях третій й четвертий Універсали Української Центральної Ради. Всякі постанови і розпорядження бувшого Російського Временного Правительства, а також оголошення і накази большевиків познімати. Всі написи і вивіски повинні бути негайно зробленими на українській мові» [17, арк. 54]. 20 січня 1918 р. Волинський губернський комісар В'язлов заборонив «без відповідного дозволу скуповувати, діставати, обмінювати даремно, як од військових частин, так і від окремих вояків якеб-то не було майно, а саме: зброю, огневу й холодну, набої, ручні гранати і т.п.» [18, арк. 13-зв], а 8 лютого 1918 р. Волинський губернський комісар отаман Болбачан попередив місцеве населення: «Забороняється в межах Волинської губернії під будь-яким приводом купувати, носити і зберігати всіляку зброю, снаряди і бомби без необхідного на це дозволу» [17, арк. 34].

Цікавими є документи, згруповані у фонді 215 «Рівненське реальне училище» Держархіву

Рівненської області, у якому збереглося листування адміністрації реального училища з освітянськими управлінськими органами стосовно евакуації та реевакуації училища, провадження навчального процесу, відстоювання українського характеру навчального процесу при різних владах, збереження майна, журнали засідань батьківського комітету училища. На особливу увагу заслуговують матеріали, присвячені організації Рівненського військово-спортивного комітету й курсів допризовного вишколу учнів реального училища [19].

Фонд 5 «Мировий суд IV дільниці Рівненського судово-мирового округу» Держархіву Рівненської області зберігає дані про суспільно-політичну ситуацію в регіоні. Про це ми можемо судити з тих справ, які тут зосереджені. Це справи про ухиляння від мобілізаційних заходів, про завищення цін та спекуляцію, про порушення громадського спокою, підбурення місцевої людності, заклик до непокори українській владі. У фонді 2 «Дубенський з'їзд мирових суддів в м. Дубно, 1897–1919» зберігаються документи, аналіз яких дозволяє простежити зміни в судовій системі Української держави в добу УЦР. Тут знаходимо лист Генерального Секретаріату УНР від 14 жовтня 1917 р., де читаємо: «З'їзд губернських і повітових комісарів прийняв резолюцію про посилення боротьби з таємним винокурінням, продажем вина, дезертирством, самосудами, розбоями, грабунками, які здійснюються як окремими особами, так і групами осіб» [20, арк. 91].

Фонд 241 «Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії» Держархіву Тернопільської області зберігає свідчення про те, як українська влада намагалася вирішити земельне питання на території Волинської губернії, що відображено в протоколах засідань Волинського губернського земельного комітету, Кременецької повітової земельної управи. Для контролю за володінням землею запроваджено її облік з боку місцевих земельних комітетів, створено оцінні відомості на худобу, взято на облік нетрудові господарства, передбачено низку заходів для боротьби з розкраданням місцевим населенням поміщицького майна. Тут читаємо: «В районі Святецької волості в останні дні в селах Дмитрівка, Ільковці, Вороновці, Козачки населенням при сприянні квартируючого в цих селах 64 Казанського полку розгромлені поміщицькі маєтки. Розграбоване в помістях майно взято комітетом на облік, про що оголошено селянам. Однак це справи не врятувало» [22, арк. 68–68-зв]. Збори Кременецького повітового земельного комітету спільно з представниками сільських товариств Кременецького повіту 20 березня 1918 р. ухвалили таке: «передача усіх млинів у розпорядження сільських общин, так як орендарі їх не оберігають народних інтересів, просити повітовий земельний комітет в першу чергу забезпечити насінням 5 волостей, найбільш постраждалих від війни: Бережанська, Радзивілівська, Почаївська, Св.Олексинецька, Білокриницька» [23, арк. 42-зв].

У фонді р-2804 «Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії» зберігаються повідомлення про діяльність Кременецької земельно-ліквідаційної комісії, самочинних сільських комітетів, скарги на пограбування поміщицьких маєтків і розорення їхніх господарств, акти, протоколи й листування з Кременецьким повітовим староством про ліквідацію справ Кременецького повітового земельного комітету. Зокрема: заява священика с. Янковиць Білозерської волості А. Костановича «5 грудня 1917 року селяни с. Янковиць розгромили і розграбували належне мені майно, а саме: будинок, возовню, сіно вал, стодолу, кінну молотилку, соломорізку, паркан, молодий ліс (2 десятини), амбри, криницю (знищено), сарай (загальна сума збитків 46100 рублів)» [23, арк. 12], заява землевласниці Кременецького повіту Вишгородської волості Тенклі Сокольницької про самовільну рубку лісу селянами сіл Ванджулова, Карночувки, Янковці, Москалювка [23, арк. 22] і т. ін.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Виходячи з опрацьованого архівного матеріалу, вважаємо, що їх доцільно класифікувати на категорії: нормативно-правові акти державних органів влади періоду Української революції, документація виконавчих структур, документи місцевих органів влади, документи військового характеру, матеріали політичних партій і громадських організацій, листування й документи особистого характеру.

При цьому архіви колишніх територіальних одиниць Волинської губернії значно деталізували сприйняття процесів доби Української Центральної Ради маловідомими широкому загалу дослідників фактами історії Волині.

Джерела та література

1. Українська Центральна Рада : док. і м-ли : у 2 т. / Ред. кол. : В. А. Смолій, О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін. – К. : Наукова думка, 1996–1997. – Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 1996. – 590 с., Т. 2 : 10 грудня 1917

- р. – 29 квітня 1918 р. – 1997. – 424 с.
2. Український національно-визвольних рух. Березень–листопад 1917 року : док і м-ли / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
 3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1063, оп. 1, спр. 7.
 4. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 9.
 5. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 10.
 6. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 11.
 7. ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 49.
 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 5, оп. 1, спр. 14.
 9. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 19.
 10. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 28.
 11. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 232.
 12. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 317, оп. 4, спр. 5785.
 13. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 1541.
 14. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1629.
 15. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1714.
 16. Держархів Житомирської обл., ф. 560, оп. 1, спр. 2.
 17. Держархів Житомирської обл., ф. р-2399, оп. 1, спр. 1.
 18. Держархів Житомирської обл., ф. р-2399, оп. 1, спр. 21.
 19. Держархів Рівненської обл., ф. 215, оп. 2.
 20. Держархів Рівненської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 133.
 21. Держархів Тернопільської обл., ф. 241, оп. 1, спр. 2.
 22. Держархів Тернопільської обл., ф. 241, оп. 1, спр. 9.
 23. Держархів Тернопільської обл., ф. р-2894, оп. 1, спр. 2.

УДК 82.09:821.161.2Лазарук

Ірина Лазарук-Кузьміна

Лесин цикл у творчості волинського поета Віктора Лазарука

У статті основна увага спрямована на провідні паралелі між Віктором Лазаруком і Лесею Українкою. Публікація вміщує розвиток пізнавальної самостійності, людяності, чистоти і щирості у творчості митців.

Ключові слова: творча діяльність, значення творчості, проблема людини і природи, образ Лесі Українки.

Лазарук-Кузьміна І. Лесин цикл в творчестве волинского поэта Виктора Лазарука.

В статье основное внимание направлено на ведущие параллели между Виктором Лазаруком и Лесей Украинкой. Публикация содержит развитие познавательной самостоятельности, человечности, чистоты и искренности в творчестве поэтов.

Ключевые слова: творческая деятельность, значение творчества, проблема человека и природы, образ Леси Украинки.

Lazaruk-Kuzmina I. of Lesya's cycle in work of the Volyn poet Victor Lazaruk's

In the article basic attention is sent to the leading parallels between Victor Lazaruk and Lesya Ukrainian. A publication contains development of cognitive independence, humaneness, cleanness and sincerity in work of poets.

Key words: creative activity, value of work, problem of man and nature, character of Lesya's Ukrainian's.

«І все ж маємо відчуття затамованої блискавиці. Можливо, це якраз добре – бачити поета справжнього і знати, що його здібності не відкрилися ще на всю потужність, що в ньому назбиралося немало вогню, який він пригашує, стримує, боячись вибуху. Та, власне, тепер, коли захоплено входимо в таємниці творчості Віктора Лазарука, ми хотіли б сказати йому: «Розряди блискавку свого слова, загрими над Світязем, але так, щоб Каспій та Байкал почули. Ти можеш»

Дмитро Павличко [11, 3].

Письменник починається від тієї землі, на якій побачив світ. Її мальовнича краса, її дихання, її тремкий, ледь уловимий запах проникають у дитячу душу і залишаються в ній назавжди. І згодом уже ніякі зусилля найдосвідченіших чужинців неспроможні стерти зі свідомості цю красу, бо вона стала рідною і визначальною в поведінці.

Віктор Лазарук почав свій життєвий шлях на Волині, де ліси й луки сповнені дивовижними

істотами, де в повір'ях селян ще жили русалки і мавки, а гостра дитяча уява малювала їх мало не щодня... Надто ж химерними були ліси Ковельщини, серед яких розташоване рідне село письменника Дубова, – ті ліси, які так натхненно і майстерно змалювала велика Леся у своїй геніальній «Лісовій пісні». Така земля породжує поетів. Правда, можуть зробити закид, що природа для всіх людей однакова, а поетів – одиниці. Але ж навіть найдосконалішу природну красу можна сприйняти лише чутливою душею. І ще для цього потрібний спалах «іскри Божої» [3, 17].

Мабуть, немає жодного волинського письменника, чиє б серце було так широко відкрите природі, так натхненно оспівувало її величну красу і так болісно реагувало на її проблеми. «Читати» енциклопедію волинського краю – улюблене заняття Віктора Лазарука, адже на кожній її сторінці – історія, легенди, топоніміка, а ще – людські долі.

Незмінним колом уподобань поета стала рідна йому волинська природа і людина як об'єкт цієї природи, її дитя, покликане оберігати й розвивати свою праматір.

Поезія Віктора Лазарука багатообразна й багатотемна, охоплює майже всі специфічні різновидності цієї форми мистецтва. Поза пейзажною пейзажно-публіцистичною, провідне місце в ній належить історичній, соціально-філософській, лірико-інтимній. В усіх цих поетичних рядках відчувається напружений пульс життя: автору до всього є діло, він проникливий, пристрасний, темпераментний, відповідальний і серйозний. Селянські корені, традиції основних морально-етичних цінностей життя, усталених ще з дитинства, органічний зв'язок із велелемудрим світом природи, гіркий особистий досвід – ось його магістральні напрямки в дослідженні глибин історії, буття, прийдешнього [2, 158].

Постановка наукової проблеми та її значення. Окрема задушевна сторінка у творчості поета відведена великій землячці Лесі Українці. Їй присвячена поема й чимало віршів, написаних у різний час. Але одне й те ж почуття незмінно характеризує ставлення до поетеси – братня любов до дорогої посестри, безмежна шана й захоплення Лесею як поетом, як надзвичайно сильною духом людиною. Генеза цього почуття – спільність натур, однодумство, тобто правда, і друга схожість, на жаль, сумна – спільна особиста біда, хвороба, яку Лесі при тогочасному рівні медицини перемогти не вдалося. Це накладає особливо зворушливі штрихи на сприймання поета.

Мета статті – розкрити естетичне і духовне значення творчості Лесі Українки крізь творчу палітру волинського письменника Віктора Лазарука.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Осмисленням місця і ролі індивідуальності поетеси займалися чимало дослідників. Серед них варто назвати імена сучасників Лесі Українки – І. Франка, О. Маковея; літературознавців початку ХХ ст., передусім київських неокласиків – М. Драй-Хмару, М. Зерова, Т. Рильського, П. Филиповича, Юрія Клена, які акцентували увагу на класицистичних елементах в її поезії, а особливо драматургії, намагаючись донести до свідомості своїх сучасників новий погляд на спадщину поетеси. Серед досліджень 30–40-х років відзначимо праці діаспорних учених П. Одарченка та М. Деркача, які вивчали життя й світогляд Лесі Українки на підставі маловідомих листів. У 50–60-х роках опубліковано праці І. Журавської, А. Каспрука, які зверталися до бібліографічного матеріалу поетеси, осмислювали її громадську діяльність. У 70–80-ті роки чимало літературознавців, зокрема О. Білецький, О. Бабишкін, відзначали велику цінність епістолярної спадщини Лесі Українки. У пострадянський період рецепція творчості Лесі Українки стає об'єктивною і неупередженою. Переосмислюються ідейно-естетичні орієнтації культурної епохи модернізму, що сформувалася на межі ХІХ–ХХ ст. У 90-х роках творчість поетеси досліджували М. Мороз, Л. Мірошніченко. Літературознавці нового, пострадянського рівня (О. Забужко, А. Діба, В. Агеєва, Т. Гундорова, М. Моклиця) досліджували творчість Лесі Українки з нових методологічних позицій, через призму постмодерної теорії тексту, зокрема феміністичного дискурсу. Слід назвати й таких дослідників, як О. Рисак, А. Бичко, М. Жулинський, Л. Мороз, Я. Поліщук, Л. Скупейко, які вивчали художню спадщину письменниці, намагаючись усебічно осягнути її творчу особистість.

Віктор Лазарук член Національної Спілки письменників України з 1968 року. Автор книг: «Синь озерна» (1963), «Музика верховіть» (1966), «Шацькі озера» (1975), «Сині очі Волині» (1979), «Озерний дзвін» (1982), «Глаголи землі» (1987), «Літораль» (1990), «Вікна» (1995), екологічного роману «Світязь» (Т. 1, Книги І, ІІ, 2002), збірка «Отрок. Осінь» (2004) [7, 3].

Як поетична творчість Лесі Українки позначилась на тематиці волинського поета Віктора

Лазарука?

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Леся у В. Лазарука різна, як у житті. Насамперед вона – воїтелька велика, як Жанна д'Арк:

Гарцює дух мій з блиском ув очах,
В сідлі високім пробує остроги...
Цілюю битву в дзеркало меча:
Ні, не вернусь без перемоги

(«Лист з Ялти») [5, 100].

Та це традиційний образ поетеси, що давно склався у літературі, для нас дороге те, що Лазарук частіше звертається до іншої людської сутності Лесі, навіть в урочистих, ювілейних творах, як, наприклад, у диптиху «Безсмертя», написаному до відкриття пам'ятника поетесі в Луцьку. Прості житейські мотиви не знижують і не спрощують її багатогранну особистість, навпаки – роблять її повнокровнішою, ближчою, доступнішою і зрозумілішою. Лесю Українку нині люблять усі, охоче відзначають ювілеї, радіють. Радів і поет. І водночас щось глибоко стримуване й гірке закладено ним у монолог Лесі Українки з приводу довгожданої події – відкриття пам'ятника: нарешті сподобалась, через стільки літ...

Нашвендялась. Нарешті на Волині.
Спокійно. Тихо. І без потрясінь.
На чорній,
з власним підписом, крижині, –
У снігодош, зимову далечинь [8, 200], [6, 48].

Вінець Лесиноного циклу – поема «Нечімле». Так зветься на Волині озеро, на якому Леся ще юною дівчиною побувала в гостях у свого дядька Лева Скулинського і де їй серед світлоти й зелені березових дібров уперше явився образ героїні майбутньої поеми «Лісова пісня» Мавки. Через 100 літ на перший погляд здається таким же густим та розкішним ліс, як і за Лесі, але й тут відбулися вражаючі зміни: озеро перетворилося на брудне болото, дуб дядька Лева загинув, від його господарства не лишилося й сліду. Запустіння... Дяка Богу, що на тім місці від лісництва поставлено хоч якийсь будиночок із музейною кімнаткою нагорі. А місце те святе, де жили й страждали герої всесвітньовідомої поеми. І, звичайно ж, зусилля Лазарука, спрямовані на відродження садиби, на створення меморіального природно-поетичного заповідника, як і слід було чекати, не дали ніяких плодів. Така передісторія, а зрештою, і зміст поеми «Нечімле».

В Нечімлому зозуля – все для Лесі.
До Лева все по стежці – лісовик.
Чорнична ступінь стелиться по плесі.

Стирчить, як палець, із води патик [11, 134], [4, 11].

Властиве Лазаруку «язичницьке інтелектуальне» [3, 18] ставлення до природи тут висловлено максимальною мірою і викликає сильне естетичне враження. Фольклорні образи й мотиви насичують поему емоцією повного гармонійного злиття з бісом, причому взаємини «людина – природа» далеко не прості: уже не та людина йде до братів своїх менших, їй доводиться доказувати право бути прийнятою і зрозумілою в їх товаристві, тим паче – стати братом і соратником. Природа як би захищає себе, не довіряючи «старшому товаришу», виходячи із сумного досвіду – ось мотив нашого часу, і його даремно було б шукати в поезії 30-х років у великого пейзажиста Антонича.

Реальні герої поеми вуж, лосі, сич, берези й луги, ліс та стежинки, саме Нечімле, серед яких поет на самоті, без світла, газет і телефонного зв'язку, протягом літа проходить випробування на істинність, вірність, відповідальність. Інакше кажучи, екзаменує сам себе. Не так уже й важлива причина, що змушує головного героя усамітнитись і зануритись з головою у життя лісу. Важливіша паралель: Леся – природа і Віктор – природа. Відстань між цими лініями 100 літ, проте нема жодного прогресу, навпаки, усе змінилося на гірше. Світ розпався на два ворожих табори – цивілізована, здавалося б, людина стає ворогом матері своїй – природі. І нелегко автору після непростих, та врешті-решт добрих таки контактів із мешканцями лісу – лосями, вужем, совою, мурахами, які визнали його другом, повертатися назад у світ міста, який залишився за лісом, наче по той бік барикад [2, 158]. Поету ще не раз відкривається істинний образ двох світів, що розбіглись, а точніше, були штучно розмежовані: світ внутрішнього ества, правди, людяності і його антипода. Невипадково світ внутрішній, псевдоцивілізований, продажний, бездуховний уособлює колись милий фольклорний Куць – чорти й ті урбанізувались! Конфлікт, що стався між ним і автором, кумедний і водночас серйозний. Ось вони сидять уночі при запаленій свічці й розмовляють:

Ніч залягла, глибока, тасмнича...
Хтось дивиться! А ти не помічай!
Тривожна ніч.
В Нечімлому при свічах
Я з Куцем попиваю чай [8, 205].

Мудрий і хитрий цей Куць, недарма він – спадкоємець язичницького чорта. Він розуміє, що людина завжди була й є такою, якою змальована в Біблії, а не в підручнику з політекономії соціалізму. Власна зацікавленість – ось стрижень її стремлінь та діянь, секрет її буття. Бесіда протікає мирно, поки Куць не звертається до поета з провокаційним проханням дати йому рекомендацію у партію:

Рекомендацію у партію даси?
Віддячу! Чим? Натурою чи грішми!
Та не кривись ти!
Весь райком твій грішний!
Всміхнулись в темні бороди ліси [8, 112].

Тут уже поет не витримує: у нього, у людини, котра, як ніхто, знає справжню роль компартії у натхненні й організації усіх наших перемог над природою, членом котрої він і в думках не був, просять рекомендацію! Оце так зухвалість! Мить – топорище у руках – і Куць прожогом вилітає з хати. Цей епізод, написаний у славному гоголівському дусі, сповнений запорізького реготу, є проявом здорового народного глузду, природної рації, що заперечує будь-яке затьмарення, запаморочення мозку. Та не тільки сміх, а й острах часом трясє поета в лісовій гушавині, коли він чекає кари за підступне насильство над беззахисною природою, незважаючи на особисту непричетність. Мучать видіння: ось-ось дожене й вистрибне на спину гад помсти і ніщо не врятує навіть кінь швидкий, як у казці:

Ось клацнув,
Мов курок у чорного нагана,
Кривий, отруйний грізний зуб!
Ось, мов нагайка,
Вплівся в гриву урагану!
На повному галопі вискочив на круп! [5, 15]

Поема просякнута чистою красою пейзажів рідної природи, яка зворушує подвійно, тому що це Лесина краса: діброви, луги, Мавчині берези – «сестри світла», чубаті дуби, «кульбабна тиша» – у місцях, де так хороше серцю, де береза й беріз не можуть стриматися від поцілунку:

Читаю ліс, вслухаюсь в тихі кроки, –
В березових веселих літачках:
То Мавчині гаї летять у світ широкий –
Мелодія, солодка і терпка... [5, 23]

І непримітний наприкінці дня супутник – Зніч-багаття, і поруч із поетом друзі-приятелі, малі й великі, взаємно необхідні один одному:

З ніч із сучка стріля – з пістоля,
Вуж потягушки на ряснім рядні.
Дубам в оковах – красноволя.
А серцю – іскри осяйні [5, 27].

Хоч у поемі нема прямої присутності Лесі, її святий образ постійно відчутний поруч, у зелені листя, у тіні кущів, за дверима хати, у нашій свідомості й нашому серці...

Поліських зим Леся Українка воліла уникати, оскільки її здоров'я потребувало сонця і тепла. Слова лягали на папір... слова йшли від самого серця... вони були виковані із пережитого горя, із хвороби, але були прекрасні, світлі, обнадійливі... [10, 111]. Боючись сліз, поетеса завжди намагалася жити у своєму псевдопрекрасному і щасливому світі. Навіть крізь вікно, вона відчувала примарну красу, жила у казці і просто мріяла про те все хороше, величне. Їй не потрібно було ні нічого матеріального, її тіло потребувало душевного спокою і тільки маленьку краплинку надії на порятунок, на життя.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, Віктор Лазарук відчув біль цієї навіки невмирущої леді. Він розумів весь тягар Лесі і зумів внести її у свою творчість, щоб величність і героїзм, краса і однодумство були сплетені з ним і жили вічно в наших серцях. Також великим прикладом для всіх нас стають Леся і Віктор. Дух творчості цих двох не залишає байдужим

жодну людину. Вони показують нам те, що варто жити, завжди вірити у краще і не здаватись!.. навіть якщо на фініші нас чекає поразка [12, 25].

Своєрідний заклик до чистої і не порочної боротьби за майбутнє. Нехай нічого не буде, але все ж краще дозволити бунтувати «гарячій крові у жилах»[1, 4], щось робити... Ніж сісти і замкнутись і собі, чекаючи кінця. Леся Українка не боялась жити, протистояти страху і безсиллю. Весь біль і страх викладала у поезію...

Таким чином, яскравий талант Віктора Лазарука, виявився у художній досконалості й оригінальності викладу матеріалу, що дозволяє нам побачити постать Лесі Українки, видатної поетеси, прекрасної, сильної жінки. І все ж розуміння всього живого, бачення прекрасного у сірій реальності і навіть при страшній хворобі, не може не вражати своєю сміливістю і оптимізмом.

Джерела та література:

1. Вербич В. Полісся таємниці знає та голос вічності розтаємничує: після прочитання книги Віктора Лазарука «Отрок Осінь» / В. Вербич // Сім'я і дім. Нар. трибуна. – 2006. – 29 черв. – С. 4.
2. «Ворожу на вужах, по пташиному лету...»: Вікторові Лазаруку – 70 // Світязь: альманах Волин. орг. Нац. спілки письмен. України. – Луцьк, 2003. – Вип. 9. – С. 158-160.
3. Гром О. Ф. Цвіт папороті: (за творчістю Віктора Лазарука) / О. Ф. Гром // Література рідного краю: зб. метод. матеріалів. – Луцьк, 2000. – С. 15-21.
4. Лазарук В. Безсмертя. Нечімне / В. Лазарук // Незгасна зоря України: поет. антол. – Луцьк, 2001. – С. 33-40.
5. Лазарук В. В оправі кипарисів: вірші, комент., док. / В. Лазарук. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2003. – 152 с.
6. Лазарук В. Глаголи землі: поезії / В. Лазарук. – Львів: Каменяр, 1987. – 93 с.
7. Лазарук В. Із нових поезій / В. Лазарук // Волинь-нова. – 2005, – 13 жовт.
8. Лазарук В. Літораль: вірші, поеми / В. Лазарук. – К.: Рад. письменник, 1990. – 236 с.
9. Лазарук В. Музика верховіть: поезії / В. Лазарук. – К.: Молодь, 1966. – 95 с.
10. Лазарук В. Нариси, статті, есе / В. Лазарук. – Луцьк: Гранослов, 1995. – 142 с.
11. Лазарук В. Озерний дзвін: поезії / В. Лазарук. – К.: Молодь, 1982. – 88 с.
12. Лазарук В. Отрок Осінь: поезія, публіцистика / В. Лазарук. – Луцьк: Надстир'я, 2005. – 488 с.

УДК 994 (477)

Ірина Скакальська

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ БОРИСА КОЗУБСЬКОГО

Стаття присвячена дослідженню життєвого та професійного шляху Бориса Козубського, адвоката, громадсько-політичного діяча, людини, яка уособлювала боротьбу національної еліти за незалежність українського народу. У дослідженні основний акцент зроблено на формування історичного портрету діяча у контексті його доби. Показано репресивні заходи влади проти українських патріотів. Висвітлено діяльність та спільну боротьбу соратників Бориса Козубського. Автор обстоює думку, що Борис Козубський належить до діячів, що формували підвалини нашої державності.

Ключові слова: Борис Козубський, адвокат, громадсько-політичний діяч, Кременець, Волинь, «Просвіта», польський сейм, незалежність.

Скакальська І. Б. Государствообразовательная деятельность Бориса Козубского

Статья посвящена исследованию жизненного и профессионального пути Бориса Козубского, адвоката, общественно-политического деятеля, человека, который воплощает борьбу национальной элиты за независимость украинского народа. В исследовании основной акцент сделан на формировании исторического портрета к контексте эпохи. Показаны репрессивные действия власти против украинских патриотов. Освещена деятельность и общая борьба соратников Бориса Козубского. Автор придерживается позиции, что Борис Козубский принадлежит к тем деятелям, которые сформировали основание украинской государственности.

Ключевые слова: Борис Козубский, адвокат, общественно-политический деятель, Кременец, Волинь, «Просвита», польский сейм, независимость.

The article investigates the life and professional path of Boris Kozubskoho, lawyer, public and political figure, a man who personified the struggle for independence of the national elite Ukrainian people. The study focuses on the formation of a historical portrait figure in the context of his era. Showing repressive measures against the government of Ukrainian patriots. S activity and joint struggle colleagues Boris Kozubskoho. Is argued that Boris Kozubskyy refers to

figures that form the foundation of our statehood.

Key words: Boris Kozubsky, lawyer, social and political activist, Kremenets, Volyn, "Enlightenment", the Polish parliament, independence.

Боротьба за незалежність у період Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. вивела на історичну авансцену непересічних особистостей, які своїм життям, активною діяльністю творили нову політичну реальність, їх не зломали репресії, вони прагнули здобути незалежність для свого народу. Тому актуальним є вивчення та використання досвіду минулих поколінь у сьогодні. Адвокат Борис Козубський не лише займався юридичною практикою, але мав свою чітку громадянську позицію. У цьому контексті важливо ознайомитись з його діяльністю.

Метою представленої наукової праці є формування історичного портрету Бориса Козубського в контексті політичного життя Волині першої половини ХХ ст.

На території Західної Волині, що входила до складу Другої Речі Посполитої, у міжвоєнний період ХХ ст. була сконцентрована національна еліта. У м. Кременці проживало багато інтелігентів, і серед них родина – Козубських.

У Державному архіві Житомирської області зберігаються документальні згадки про рід Козубських. Перша з них – про Йосипа Козубського, який навчався в Любарській василіанській школі, відтак – у Вінницькій духовній академії. Онук Йосипа Козубського Микола був, як і його дід теж священиком [1]. Найстарший його син Микола після закінчення медичного факультету Київського університету ім. Св. Володимира в 1892 р. отримав призначення на посаду сільського лікаря в містечко Вишнівець Кременецького повіту [2, арк.11]. Саме він є батьком Бориса Козубського.

У 1894 р. лікар М. М. Козубський купив маєток у селі Великому Раківці, недалеко від Вишнівця. До речі, його син Борис народився 1886 р. в Житомирі ще до переїзду на Волинь [3, с.8]. Дитинство Бориса пройшло в Кременецькому повіті. І в школі, й в Острозькій гімназії Борис Козубський вирізнявся з-посеред ровесницького загалу гостротою розуму. Закінчивши 1906 р. гімназію, вступив на правничий факультет Київського університету імені Св. Володимира. Невдовзі за участь у студентських заворушеннях потрапив у поле зору царської охоранки. Від переслідувань змушений був рятуватися переїздом до Харкова, щоб продовжити там не тільки навчання в університеті, але й боротьбу проти російського царизму.

У 1913 р. випускник Харківського університету розпочав правничу кар'єру в адвокатській конторі М. Міхновського. Під впливом М. Міхновського молодий адвокат Б. Козубський вступив до РУП (Революційної української партії) й остаточно сформувався як політик. Як бачимо, у Миколи Міхновського молодий Борис переймав не лише професійну майстерність, але і політичний досвід. Боротьба за Українську самостійну державу стала його незмінним життєвим кредо [4]. Його громадсько-політична діяльність припала на час піднесення національного руху початку ХХ століття, Першої світової війни й української революції 1917–1921 рр., міжвоєнний період, коли Західна Волинь перебувала у складі Другої Речі Посполитої, Другої світової війни та радянської влади.

Згодом подружжя Козубських (Борис одружився ще студентом) переїхало до Києва. Праці правника-політика друкував тижневик «Слово», редакторами якого був С. Петлюра [5, с.34]. Згодом Козубські переїжджають на Волинь у Кременець.

Лютнева революція 1917 р. проголосила повалення в Росії монархії Романових. Почалася нова ера бурхливих перемін в житті кременчан повіту та України. У квітні 1917 р. в Києві відбувся Український національний конгрес, на якому Бориса Козубського обрали, як представника Волині, до Центральної Ради від Української революційної партії [6]. Становлення парламентських форм правління в період українського національного державотворення значно вплинуло на розгортання української національної революції. Тому, як член Центральної Ради, Борис Козубський безпосередньо брав участь у цих процесах і політичних змінах в Україні.

У Кременці почала діяти повітова земська управа, до її складу увійшов адвокат Б. Козубський. У цей період в місті починає своє функціонування міська управа і дума. Головою Кременецької міської думи у 1917-1919 рр. був Б. Козубський.

У місті Кременець 4 листопада 1917 р. відбулося перше засідання новообраної Кременецької міської думи, яка працювала до вступу у місто більшовиків у червні 1919 р. На цьому засіданні головою Кременецької міської думи було обрано Бориса Козубського. Під час зібрання було засуджено більшовицький переворот; задекларовано підтримку Тимчасового уряду та Української Центральної Ради; створено Кременецький Комітет Громадянської безпеки [7, с.73].

Голова міської думи Козубський зумів організувати роботу думи так, щоб життя міста не залежало від депутатів, які часто не з'являлися на засідання [7, с.74]. Тут проявились його блискучі організаторські здібності.

За часів головування Бориса Козубського міська дума вирішувала значну кількість питань та проблем. Зокрема, запровадження 8-и годинного робочого дня, встановлення нових податків, допомога безробітним, обрання членів опікунської ради Кременецького комерційного училища, встановлення орендної плати за міську землю тощо [8, арк. 36].

Одним із свідчень становлення української державності на Кременеччині був випуск паперових грошей номіналом 1, 3, 5 і 10 гривень у 1918 р., зокрема, на купюрах стояв підпис голови повітової управи Б. Козубського [9, с. 126]. Ці гроші друкували в Кременецькій друкарні і вони були в обігу протягом року [5, с.35].

У липні 1919 р. польські війська зайняли Кременець та арештували Бориса Козубського з багатьма друзями по революційній боротьбі та запроторили його до концтабору в містечку Домб'є неподалік від Кракова. Правдами й неправдами Олена Козубська вирвала ледь живого чоловіка з неволі [6]. Це був перший досвід поневірянь, які випали на долю Б. Козубського та його родини. Отже, переслідування з боку окупаційної влади за політичну діяльність та націоналістичні переконання, то ще одна риса до історичного портрету Б. Козубського.

У 1920-30-х рр. Козубський працює адвокатом у м. Кременці [10]. Просвітяни обрали Б. Козубського головою товариства. Він бере участь у створенні читалень «Просвіти», українських кооперативів, банків. Його соратниками стали В. Дорошенко, В. Гнажевський, С. Жук [11, с.44]. Родина Козубських віддала кілька приміщень власного помешкання під осідки «Просвіти» й «Союзу українок» [2, арк.12]. Бачимо на яку самопожертву задля громади були здатні представники тогочасної еліти. Активна небайдужість – ставлення громадських інтересів вище особистих, така характеристика доповнює історичний портрет Б. Козубського.

У Кременці працювала група активних діячів українського культурно-просвітницького відродження. Ядро цієї групи склали політичні емігранти, а саме: Сергій Бачинський, Роман Бжеський, Василь Біднов, Володимир Дорошенко, Семен Жук, Борис Козубський, В. Гнажевський, В. Кавун, І. Капітонець та інші. Завдячуючи їхній активній праці, у селах повіту утворювались хати-читальні, бібліотеки, осередки «Просвіти». У самому Кременці була заснована читальня української літератури та бібліотека [12, с.83].

Будучи головою «Просвіти» Б. Козубський часто влаштовував урочисті академії присвячені відомим діячам української історії та культури. Водночас він виступав на них з доповідями про видатних людей. З нагоди проведення таких культурно-масових заходів по місту заздалегідь розклеювали кольорові афіші, а внизу зазначалося: «Відповідальний – Борис Козубський» [5, с.21].

З ініціативи Б. Козубського у Кременці засновано книгарню, для неї, знову ж таки, родина Козубських виділила кімнати у власному будинку, а згодом «Просвіта» орендувала для книгозбірні приміщення на центральній вулиці міста – Широкій [13, с.125].

Варто підкреслити, що свій досвід політичної діяльності, який Б. Козубський здобув під час Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр., він застосував для подальшої боротьби за державність України.

Українці були чисельною національною меншиною в Другій Речі Посполитій, але були ще інші національності, тому логіка підказувала те, щоб активізувати боротьбу за свої права, особливо на час виборів до польського парламенту, необхідно було об'єднатись. Було створено Блок національних меншин, що виставив свій список під № 16, він вийшов переможцем на всьому просторі українських територій. На Волині блок зібрав 16 депутатських мандатів, серед них і Б. Козубський став послом сейму [14, с. 127]. Під час передвиборчої агітації у м. Почаєві (поблизу Кременця) була спроба вчинити замах на його життя [5, с.37].

Обраний 1922 р. послом до польського сейму Б. Козубський став одним з організаторів Українського парламентського клубу. Праця в сеймі й антипольська боротьба зблизили Бориса з Сергієм Хруцьким та Самійлом Підгірським. Спільні відозви послів з'являлись неодноразово. Зокрема, вони закликали українців взяти участь у виборах до гмін 1927 р. [15, арк.63]. Оскільки, важливим було те, хто очолить місцеву владу. Бачимо Бориса Козубського як зрілого та практичного політика, саме це є основними рисами до його історичного портрету.

Деякі депутати польського сейму і сенату, в тому числі, і Борис Козубський почали співпрацю з Українською народно-трудовою партією. Він разом з іншими депутатами Української парламентарної репрезентації з північно-західних українських земель, був обраний до Тіснішого

Народного комітету партії. Таким чином Трудова партія однією з перших спробувала проламати «сокальський кордон» і охопити своїм впливом цілу Західну Україну [16]. Крім того, це також були кроки для об'єднання українських демократичних сил.

Борис Козубський закликав українських політиків до консолідації та об'єднання національно-державницьких сил. Відповідно така діяльність визначала його як стратега, це ще одна риса до його історичного портрету.

Борис Козубський був учасником створення у 1925 р. УНДО, він ввійшов до складу першого ЦК партії [17, с.26]. Об'єднавчий з'їзд українських політичних партій відбувся 11 липня 1925 р. До складу Центрального Комітету УНДО ввійшло 37 осіб, серед яких були такі відомі політичні та громадські діячі, як Михайло Галушинський, адвокат Володимир Загайкевич, о. Леонтій Куницький, Василь Мудрий, Остап Луцький, Михайло Струтинський, адвокат Кость Левицький, Іван Ліщинський, адвокат Борис Козубський, сенатори Михайло Черкавський та Олександр Карпінський та інші.

Програмною засадою УНДО проголошувалась національна єдність всього українського народу, який «змагає до здобуття Соборної Незалежної Української держави на всіх українських землях». Платформа засвідчила різко опозиційне ставлення УНДО до польської окупаційної адміністрації [18, с.97]. Підтримуючи політичну платформу партії Борис Козубський проявляє ще одну рису, притаманну його політичному портрету – послідовну безкомпромісність у боротьбі за незалежну Україну.

Як і весь український консервативно-клерикальний табір Б. Козубський виступав за нормалізацію польсько-українських відносин на засадах національно-територіальної автономії українських земель у складі Польщі. Він солідаризувався з УНДО щодо необхідності участі у виборах до сейму і сенату 1935 р. Участь у виборах з українських партій взяли лише УНДО і УНО [19, с.197]. З 1925 р. Б. Козубський очолює УНДО в Кременецькому повіті, одну з найвпливовіших політичних партій.

Як член УНДО Борис Козубський брав участь у повітових народних з'їздах і вічах. 18 жовтня 1926 р. Повітовий Народний Комітет у Збаражі під проводом А. Гаврилюка скликав повітове віче, яке староство заборонило. За цих умов було вирішено скликати політичну довірчу нараду за участю 235 представників Збаражчини і Новоселеччини. На нараді також виступив український депутат Б. Козубський, який зупинився на характеристиці польської політики на т. зв. кресах [18, с.106].

Не минула цієї родини й хвиля антиукраїнських політичних репресій, що прокотилася Західною Україною перед вибухом Другої світової війни. До Берези Картузької потрапили Борис і Юрій Козубські, батько та син. У вересні 1939 р. охоронці табору порозбігалася, рятуючись від наступу німецьких завойовників. Ледь живі в'язні розбрелися хто куди. Покаліченого й виснаженого Б. Козубського помістили до Кременецької лікарні. Згодом, дружина перевезла хворого чоловіка до Львова. До червня 1940 р. його лікували друзі в клініці медичного інституту. Потім він працює коректором в одній з газет.

У Львові, під час німецької окупації, 30 червня 1941 р. було проголошено в будинку товариства «Просвіта» «Акт відновлення Української держави». Тоді ж сформовано український уряд на чолі з Я. Стецьком. Згодом створено «Раду Сеньйорів» (старійшин) – Вищу палату українського парламенту, до якої ввійшов і Б. Козубський [5, с.56].

Українські патріоти під керівництвом колишнього українського посла в польському сеймі С. Скрипника 31 серпня 1941 р. вирішили створити в м. Рівному з видатних українських політичних діячів «Українську раду довір'я». До її складу увійшов Б. Козубський [5, с.57]. Улас Самчук написав про це так : «На першому засіданні цієї Ради були присутні... Засадничо тут зібралися чільні представники культурного, політичного і громадського життя, які пережили різні народовбивчі акції минулих окупантських режимів. Багато з них, як Борис Козубський – належали до дуже активних та видатних діячів» [5, с.58].

У 1941 р. Борис Козубський повертається до Кременця. Він рік працює у місті адвокатом та нотаріусом й ще один рік – суддею [20, с.33].

У 1944 р. Б. Козубський переїхав у Львів і працював в органах місцевого самоврядування. Згодом Б. Козубський якимось прилаштувався коректором в обласній газеті «Вільна Україна» [6] та одночасно юрисконсульту Львівського обласного аптечного управління [20].

У серпні 1948 р. його арештували, звинувативши в антирадянській пропаганді. В жовтні цього ж року військовий трибунал військ МВС Тернопільської області засудив 62-річного Б. Козубського до 25 років мордовських таборів. У тих таборах він помер 17 лютого 1953 р. [4]. Місце поховання

невідоме. Реабілітований посмертно в 1991 р. [21].

На прикладі діяльності Б. Козубського бачимо як в умовах польського панування прогресивна українська інтелігенція виступила проти соціального і національно-релігійного гноблення, колонізації. Широко використовувалися для цього трибуни польського сейму і сенату. Досить активну участь брала еліта в діяльності політичних та громадських організацій, ревниво відстоюючи в них права українців.

Незважаючи на складність долі, нездійснені задуми, передчасний кінець і довге забуття, Борис Козубський зумів залишити нащадкам світло свого патріотизму, віру і твердість своїх переконань. Це був діяч відомий далеко за межами Кременеччини, не лише місцевий лідер, а політик та правник якого знали на Волині і в Галичині. Історичний портрет його можна окреслити такими рисами, як інтелігентність, професійність, патріотизм, боротьба за незалежність України, вираженість у діях, перевага громадських інтересів над особистими. Сформований нами історичний портрет є неповним, оскільки ще окремі напрями діяльності Бориса Козубського потребують подальшого вивчення.

Джерела та література

1. Теодорович Н. И. Волинская духовная семинария. История первоначального устройства её и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в нем курс учения, а также начальников и наставников в период времени с 1796 по 1900 гг. / Н. Теодорович – Почаев, 1901. – 1023 с.
2. Держархів Тернопільської області, ф.348. Товариство «Просвіта», спр.23, арк.11.
3. Козубський провулок / Мокрицький Г. П. Вулиці Житомира // Енциклопедія Житомира. – Кн.1. – Житомир: Вид. «Волинь», 2007.
4. Бутин В. Є у Кременці вулиця Козубського / В. Бутин // Свобода. – 2010. – № 83.
5. Козубський О. Від Львова до тайги. Про рід Козубських / О. Козубський. – Снятин, 2007. – 286 с.
6. Шубська Г. Мій батько / Галина Шубська // Діалог. – 1993. – № 6.
7. Медведєв С. На зламі епох / С. Медведєв, В. Савчук // Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини. – Випуск 1. – Кременець, 2014. – С. 63-107.
8. Держархів Тернопільської області, ф.242. Кременецька міська дума, спр.69, арк.36.
9. Чернихівський Г. Портрети пером / Г. Чернихівський. – Кременець, 2001 – 260 с.
10. Козубський Борис // Панчук І. Тернопільщина в іменах. Довідник / Ігор Панчук. – Тернопіль, 2006. – С. 80.
11. Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука / Ірина Скакальська – Кременець: ВЦ КОГП ім. Тараса Шевченка, 2006. – 180 с.
12. Бачинський М. Сергій Бачинський. Спогади сина / М. Бачинський. – Л., 2004. – 250 с.
13. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності / Г. Чернихівський. – Кременець, 1999. – 386 с.
14. Шевчук Т. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя в боротьбі за свої права в міжвоєнний період / Т. Шевчук // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків. Доповіді та повідомлення. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2008. – С. 123-128.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 351. План проведення виборів до польського сейму та сенату в 1928 р., оп. 1, спр. 75, арк. 63.
16. Народній З'їзд // Діло. – 23 травня. – 1923.
17. Давидюк Р. П. Еволюція національно-демократичного руху на Волині у 20-х роках ХХ ст. / Р. П. Давидюк // Зб. наук. праць РДГУ «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Випуск 23. – 2012. – С. 24-31.
18. Костюк О. А. Адвокатська та громадсько-політична діяльність Степана Барана (1879-1959) / О. А. Костюк. – Серія «Адвокатська біографістика». – К., 2016. – 280 с.
19. Скакальська І. Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині 1921-1939 рр. : монографія / І. Скакальська. – Тернопіль : Астон, 2013. – 406 с.
20. Клименко О. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна» (Південна Волинь). Німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941-1944 рр. / О. Клименко, С. Ткачов. – Харків, 2012. – 272 с.
21. Петрів М. Борис Козубський – адвокат, державний, громадсько-політичний та культурно-освітній діяч (до 130 - річчя з дня народження) / М. Петрів [Електронний варіант]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=216651075361457&id=100010496978593

Українсько-польські відносини

УДК 94(477.84)"2014/2017":061.23(=162.1)

Альона Гарбарук

Сучасна польщизна Тернопільського краю на сторінках «Monitora Wołyńskiego» (2014–2017 рр.)

У статті зібрано результати опрацювання випусків газети «Monitor Wołyński» за 2014–квітень 2017 рр. Проаналізовано матеріали про тернопільських поляків та функціонування їхніх новочасних громадських об'єднань. Виокремлено вектори діяльності полонійних організацій, розглянуто конкретні проекти за їхньої ініціативи або участі. Особливу увагу приділено напрацюванням двох найбільш потужних польських національних товариств в області – Товариству відродження польської культури ім. Юліуша Словацького в м. Кременець та Польському культурно-освітньому товариству Тернопільської області в м. Тернопіль.

Ключові слова: Тернопільська область, полонія, «Monitor Wołyński», польське національне товариство, польська школа, костел, етнічна батьківщина.

Алена Гарбарук. Современное польское меньшинство Тернопольского края на страницах «Monitora Wołyńskiego» (2014–2017 гг.).

В статье собраны результаты изучения выпусков газеты «Monitor Wołyński» с 2014 г. по апрель 2017 г. Проанализированы материалы о тернопольских поляках и функционировании их современных общественных объединений. Выделены векторы деятельности полонийных организаций, рассмотрены конкретные проекты по их инициативе или участии. Рассмотрены распространенные формы работы актива полонии в деле сохранения польскости – учебные классы, просветительские мероприятия, чествования памятных дат, благоустройство сакральных мест, межгосударственные обмены. Особое внимание уделено наработкам двух наиболее мощных польских национальных объединений в области – Сообществу возрождения польской культуры им. Юлиуша Словацкого в г. Кременец и Польскому культурно-образовательному сообществу Тернопольской области в г. Тернополь.

Ключевые слова: Тернопольская область, полония, польское национальное сообщество, польская школа, костел, этническая родина.

Alyona Garbaruk. Modern Poles of Ternopil region in newspaper «Monitor Wołyński» (2014–2017).

The paper collected the results of studying the issues of newspaper «Monitor Wołyński» by 2014–2017 (April). The materials about Ternopil Poles and operation of their modern-day associations are analyzed. Singled vectors of activity of Polish organizations are discussed, specific projects, initiatives and their participation are outlined. Common forms of Polonia's work in maintaining of Polishness are considered. These are language classes, educational events, commemorating of anniversaries, ordering of sacred places, interstate exchanges. Special attention is paid to the functioning of the most powerful Polish national associations in the region – Organization of Polish culture revival named after Juliush Slovacki in Kremenets and Polish cultural and educational organization in Ternopil.

Key words: Ternopil region, Poles, Polish national association, Polish school, church, ethnic homeland.

Постановка наукової проблеми та її значення. Польські національні товариства, що діють на території України як добровільні громадські об'єднання, позиціонують себе послами польської ментальності на теренах проживання. Пересічний статут подібної організації вміщує пункти про відродження мовного середовища, популяризацію культурних надбань, збереження звичаїв і традицій, кристалізацію історичної пам'яті, наближення Польщі українцям й України полякам, налагодження контактів із етнічною батьківщиною.

Станом на 2017 р. Україна третій рік перебуває у стані неоголошеної війни з російськими агресорами. За таких умов крихкою постає геополітична ситуація навколо держави. Стратегічне партнерство України з Польщею, прописане у договорі 1996 р., має продовження й нині. Один із його аспектів – гуманітарна співпраця, в тому числі контакти через недержавні громадські інституції національної меншини. Такі діють в Україні з 1989 року в місцях відносно компактного проживання осіб із польським корінням. Крайніми роками почастішали закиди про неоднозначні мотиви та непрозорість функціонування полонійних структур, що часто інспіровано третіми силами. Опрацювання матеріалів полонійного видання, поширюваного у західних областях України, сприятиме увиразненню знань про реальні справи полонії, у даному випадку – Тернопільщини, та рівень збереження польскості в краї під сучасну пору.

Мета – на основі випусків газети «Monitor Wołyński» за період з 2014 р. по квітень 2017 р. проаналізувати сутність діяльності провідних громадських об'єднань польської меншини Тернопільської області.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Питання діяльності польських товариств в сьогоденній Україні охоплено дослідниками поверхнево. Більшість із них згадують полонійні організації лише в контексті міждержавної гуманітарної співпраці. Регіональний вимір питання простежено на вибіркових прикладах польської спільноти Житомирщини, Хмельниччини, Вінниччини, Івано-Франківщини, Львівщини, Волині, Рівненщини (Н. Місяць, Т. Заставецький, Л. Томілович, С. Татусяк, О. Муравський, А. Лопачак, А. Гарбарук). Тернопільська полонія постала як предмет дослідження у статтях В. Ризинкевича (2005 р.) та В. Ткача (2007 р.). Відтак задекларована тема потребує детального розкриття у наукових студіях.

Дана стаття є певним продовженням напрацювань авторки про зародження і функціонування польських національних товариств Тернопільщини у 1989–2013 рр.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. З-поміж національностей, що проживають у Тернопільській області, поляки за чисельністю займають третю сходинку – 3856 осіб [22]. Від попереднього перепису 1989 р. (6704 ос., 0, 57%) їхня кількість скоротилася на 42%, а частка складає 0, 33% від усього населення [39]. Попри показники, полонія лишається згуртованою та якісно організованою спільнотою в області. Це прослідковується у діяльності громадських об'єднань осіб із польським корінням.

На Тернопільщині діють: Товариство відродження польської культури ім. Юліуша Словацького в м. Кременець (з 1989 р.), Польсько-українське культурно-освітнє товариство у м. Чортків (1993 р.), Польське гімнастичне товариство «Сокіл» (1994 р.), Польське культурно-освітнє товариство Тернопільської області (1995 р.), Дитяча організація тернопільського харцерського загону «Добрі вчинки» (2003 р.), Товариство польської культури ім. кс. Броніслава Мірецького у смт. Підволочиськ (2008 р.), Польське культурно-освітнє товариство у с. Старий Скалат (2008 р.), Польське культурно-освітнє товариство ім. Марцеліни Даровської у м. Бережани (2009 р.), відділення Спілки поляків України в смт. Підволочиськ (2009 р.), Надзбручанське товариство польської культури та мови (2014 р.) [12; 29].

У період, що розглядається у статті, тернопільська польшизна продовжила утверджену за попередні роки справу збереження польськості на теренах свого проживання.

Товариство відродження польської культури ім. Юліуша Словацького в м. Кременець, засноване першим у краї, не втратило потуги й у сьогоденні. У 2015 р. воно відзначило 25-ліття від часу офіційної реєстрації. Про значимість об'єднання для Кременеччини свідчить те, що на урочистості з нагоди ювілею прибули як гості з Генерального консульства РП у Луцьку, голова Федерації польських організацій в Україні Емілія Хмельова, так і представники місцевої влади. Голова районної державної адміністрації Сергій Сімчук відзначив внесок товариства у розбудову співробітництва між українськими та польськими громадами, пропагування української культури на теренах Європи, а також наголосив, що 25 років роботи – це ціле покоління людей, які змінюють одне одного й продовжують відроджувати польськість. Станіслав Людкевич, один із керівників товариства в минулому підтвердив, що тутешня влада завжди підтримувала ініціативи [20].

У даному контексті не можемо обійти увагою думку Мирослави Томчак – мешканки м. Білосток (Республіка Польща), котра у 1999–2004 рр. працювала вчителькою польської мови в суботньо-недільній школі у Кременці. У спогадах, опублікованих у газеті «Monitor Wołyński» 2015 р., вона пише: «Місцем, яке називали школою, був старий парафіяльний будинок без води, газу, який опалювали грубками. Дуже часто я сама їх розпалювала. Кращу частину плебанії займав паспортний відділ, який переїхав звідти тільки кілька років тому, залишивши її в жалюгідному стані. Школа до сьогодні – докір українській владі, яка протягом років не знайшла для кременецьких поляків відповідного місця... Наскільки я знаю, будівля поступово розвалюється. Я починаю сумніватися, що при такому ставленні до меншин та їхніх прав, гарантованих конституцією, влада отримає бажаний виховний ефект та викличе повагу й любов до української держави...» [36].

Слід додати, що 2016 р. у товаристві все ж відбулися внутрішні перетворення, з-поміж яких – обрання голови – Маріана Кані та нове приміщення для організації та польської школи [7]. Маємо підстави вважати, що владні структури дещо реабілітувалися перед громадою за неповноцінне забезпечення їхніх потреб у попередні два десятиріччя.

Ядро, що гуртує місцеву полонію, це насамперед традиції. Незмінні в Кременці колядкові зустрічі, що організовуються вчителями польської мови, скерованими в Україну Осередком розвитку

польської освіти за кордоном. Програма заходу включає польські й українські наспіви, інформацію про польські звичаї на свята, порівняння з власне українськими [5].

Як і поляки в усьому світі, локальна польщизна вшановує державні свята етнічної батьківщини. У День Конституції Польщі 3 травня та День незалежності Польщі 11 листопада члени товариства збираються на урочистості. Вони включають богослужіння на чолі з настоятелем місцевої римокатолицької парафії о. Лукашем Грохлею, вітання від партнера кременецької полонії – директора Музею Юліуша Словацького Тамари Сеніної, виступи хору «Кременецькі барви», що діє при товаристві [4; 14; 40].

У вересні в Кременці відбувається Міжнародний літературно-мистецький форум під патронатом Міністерства культури України, Міністерства культури і національної спадщини Польщі, департаменту культури, релігій і національностей Тернопільської облдержадміністрації. Захід започаткований 2005 р. і 2014–2016 рр. не стали винятками у його проведенні. Фахівці з Польщі, різних куточків України, представники влади і громадських організацій (в тому числі національних меншин) обговорюють актуальні питання розвитку українсько-польського культурного середовища [21]. З 1996 р. у Кременці бере початок декламаторський конкурс «Вогнистий Ангел Волині». З огляду на політичну ситуацію в Україні, з 2014 р. учасниками проекту стають лише учні кременецьких шкіл (натомість раніше приїздили діти з-за Бугу) [19].

Здобутком Товариства відродження польської культури імені Юліуша Словацького в Кременці під сучасну пору є те, що у 2016–2017 навчальному році польська школа прийняла більше двохсот учнів різних вікових груп (вдвічі більше, ніж, приміром, у 2015–2016 рр.). Працюють в осередку вчителі, скеровані Центром розвитку польської освіти за кордоном. Вихованці є лауреатами міжнародного конкурсу «Бути поляком», змагань, організованих польськими товариствами в Україні та польським консульством («Польські сліди», фотоконкурс, польський диктант, конкурс поезії Марії Конопницької, конкурс співаної поезії в Ковелі). Серед випускників школи – студенти університетів Варшави, Кракова, Вроцлава, Любліна та Жешува. Завдяки цьому Кременецька гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка має підготовлених викладачів польської мови, а Музей Юліуша Словацького – компетентних працівників [30; 36].

Польська спільнота Кременеччини як свідомо частина українського суспільства не стоїть осторонь подій, що відбуваються в Україні, зокрема порушення цілісності держави на Сході. Ігор Ногас, член правління Товариства відродження польської культури імені Ю. Словацького, висловив рішення стати контрактником у війську, адже вважає, що його моральний обов'язок – служити Батьківщині [13].

Польське культурно-освітнє товариство Тернопільської області 2016 р. підсумувало 30-ліття від перших неофіційних кроків ренесансу польщизни у Тернополі. Під час урочистостей було наголошено на ролі у гуртуванні полонії парафіяльного костелу Божого милосердя і Божої Матері, а також поіменно згадано голів товариства – Віктора Афанасова, Зенона Чубатого, Генріха Стронського, Петра Фриза [34; 38]. Від осені 2016 р. керівницею організації обрано Марину Войнову [11].

Місцева спільнота єдина у дотриманні польських звичаїв [3]. Зустрічню польських та українських народних пісень, жартів, частувань, забав є так звані «Анджейки» – вечір передбачень, який відзначають у Польщі в ніч із 29 на 30 листопада [16]. За ініціативи товариства масштабно проходять різдвяні колядування в Українському домі «Перемога» за участю учнів школи польської мови, симпатиків польської громади [32]. Організуються також заходи, що не мають жодного національного відтінку, як-от День жінки, День бабусі та дідуся [6; 31; 37]. Невід'ємною частиною побутування тернопільських поляків є підготовка поетично-музичних програм з нагоди пам'ятних дат з минувшини та сьогодення історичної батьківщини [18]. 2015 р. у День Конституції Польщі товариство ініціювало відкриту дискусію про стан та перспективи розвитку польщизни за участю представників польських осередків області [28].

Активно діє при організації польська школа. Якість викладання підтверджена запрошеннями учнів на молодіжні обміни, мовні табори, декламаторські конкурси, полонійні злети до Республіки Польща [1; 2; 8; 15].

Чільна складова роботи тернопільської полонії – впорядкування польської частини місцевого цвинтаря. Це відбувається у співпраці з волонтерами акції «Могили прадида врятуй від забуття» з м. Вроцлав (Республіка Польща), окремі з яких мають «кресове» коріння. Спільне українсько-польське прибирання могил – це виховання молоді на справжніх цінностях, найкращий із можливих уроків історії та культури, дружби та взаєморозуміння [9; 33]. Товариство у Тернополі – учасник науково-

практичних конференцій щодо стану польських некрополів Західної України та активізації співпраці в цій сфері між обома державами [11]. У розрізі збереження історичної спадщини на початку 2017 р. місцева спільнота оприлюднила рішення про створення «Книги пам'яті», де вміщуватимуться записи спогадів старших осіб [35].

Польсько-українське культурно-освітнє товариство у м. Чортків у період, що підлягав дослідженню, має оновлення у двох площинах – просвітницькій та навчально-методичній. 2015 р. з ініціативи Центру культури і польської мови у Чорткові розпочалися недільні перегляди польських фільмів, куди запрошуються охочі досягнути кіномистецький простір сусідньої держави [17]. Педагоги-полоністи 2016 р. взяли участь у з'їзді представників польських організацій у Варшаві задля ознайомлення з освітньою діяльністю, починаючи від початкової школи й закінчуючи ліцеєм [10].

У 2014 р. заявило про наміри підтримувати польськість в одному із куточків Тернопільщини *Надзбручанське товариство польської культури та мови*, зареєстроване у с. Сидорів Гусятинського району [29]. За кілька років існування виокремилися три основні ділянки, в межах яких базується діяльність осередку – це вивчення польської мови, кристалізація традицій етнічної батьківщини осіб із польським корінням, збереження пам'яток історичної спадщини релігійного і національного характеру.

При товаристві функціонує Гусятинська суботня школа. Тісну співпрацю навчальний осередок має із м. Оборніки Шльонські (Республіка Польща), куди у повоєнні роки з Гусятини було депортовано понад 500 осіб [24]. Слухачі польської школи під час візитів за Буг спілкуються з нащадками покоління переселених, тим самим забезпечуючи взаєморозуміння між новою генерацією поляків та українців.

Місцева полонія належно відзначає знакові для поляків дні – ухвалення конституції та проголошення незалежності [26; 27]. Особливу увагу члени товариства приділяють опіці над старою частиною гусятинського цвинтаря, де спочивають люди католицького віросповідання польської національності. Впорядкування території та могил відбувається спільно з волонтерами з м. Вроцлав і м. Оборніки Шльонські, предки яких поховані в Україні [25].

У Гусятинському краї ледь не у кожному селі є костел. Деякими опікуються парафіяни, інші у занедбаному стані. Надзбручанське товариство польської культури та мови означило для себе мету – рятувати ці духовно-культурні пам'ятки. Станом на 2016 р. у с. Сидорів оновлено костел Благовіщення Діви Марії та зареєстровано римо-католицьку парафію. У селах Ключинці та Нижбірок проведено ремонтні роботи даху, благоустрій прилеглої території і затверджено рішення громади про намір відновити парафію. Натхненник подібних зрушень – голова об'єднання Іван Пейко, котрий відвідує села, оглядає костели, гуртує місцевих поляків і спільно з ними ідейно та матеріально реалізовує план відновлення святині [23].

Висновки. Результати аналізу публікацій видання «Monitor Wołyński» за 2014 – початок 2017 рр. дають підставу стверджувати наступне. Під сучасну пору особи польського походження, котрі проживають на Тернопільщині, продовжують справу збереження етнічної самобутності, започатковану старшим поколінням наприкінці 1980-х рр. Класичним елементом цього процесу варто назвати польську школу як незмінний атрибут функціонування полонійної організації. Саме навчальний осередок гуртує дорослих і дітей, зацікавлених у розвитку польщизни, як з метою відзначення непересічних подій з минулого історичної батьківщини, так і задля опіки над пам'ятками, що лишилися. Йдеться, зокрема, про впорядкування римо-католицьких поховань на старих частинах місцевих цвинтарів, а також відновлення занедбаних костелів у селах Тернопільщини.

Акції та заходи польських товариств у краї гуртують не лише полонію. Вони відкривають українцям з діда-прадіда звичаєво-культурний простір сусіднього народу, тим самим кристалізуючи сьогоденні зв'язки між обома спільнотами.

Джерела та література

1. Білецька Л. Відпочинок у Замості / Л. Білецька // *Monitor Wołyński*. – 2015. – 25 черв. – С. 10.
2. Білецька Л. Зимовий відпочинок у Кракові / Л. Білецька // *Monitor Wołyński*. – 2015. – 12 берез. – С. 12.
3. Білецька Л. Свято Миколая в Тернополі / Л. Білецька // *Monitor Wołyński*. – 2014. – 18 груд. – С. 5.
4. Бути вільними // *Monitor Wołyński*. – 2014. – 15 трав. – С. 10.
5. Вечір колядок у Кременці // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 28 січ. – С. 9.
6. Від покоління до покоління // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 25 лют. – С. 10.
7. Відкрили нове приміщення товариства у Кременці // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 15 верес. – С. 12.

8. Войнова М. Декламації в Тернополі / М. Войнова // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 11 квіт. – С. 12.
9. Войнова М. Найкращий урок історії / М. Войнова // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 11 серп. – С. 4.
10. Войнова М. Учителі обмінювалися досвідом / М. Войнова // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 27 жовт. – С. 11.
11. Войнова М. У Ярославі обговорювали стан польських некрополів / М. Войнова // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 10 лист. – С. 11.
12. Гарбарук А. С. Передумови та особливості заснування польських національних товариств Тернопільщини у 1989–2013 рр. / А. С. Гарбарук // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: матер. III всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (м. Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.): у 5 ч. – Д.: ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 1. – С. 55–58.
13. Гуславська Я. Маємо «власного» солдата в українському війську // Я. Гуславська // *Monitor Wołyński*. – 2017. – 12 січ. – С. 3.
14. Дзюрковська Б. Свято в Кременці / Б. Дзюрковська // *Monitor Wołyński*. – 2014. – 20 лист. – С. 10.
15. Жирська Г. Канікули в Кракові / Г. Жирська // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 11 лют. – С. 7.
16. Жирська Г. Польсько-українські ворожіння на Андрія / Г. Жирська // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 8 груд. – С. 11.
17. Іванців В. У Чорткові – польські фільми / В. Іванців // *Monitor Wołyński*. – 2015. – 14 трав. – С. 9.
18. Млинко О. Відзначення Дня незалежності в Тернополі / О. Млинко // *Monitor Wołyński*. – 2015. – 9 лист. – С. 3.
19. Морозюк Я. «Вогнистий ангел Волині» / Я. Морозюк // *Monitor Wołyński*. – 2014. – 23 жовт. – С. 12.
20. Нагорнюк Г. Товариству у Кременці – 25 років / Г. Нагорнюк // *Monitor Wołyński*. – 2015. – 9 лип. – С. 1-2.
21. Нагорнюк Г. У Кременці відбудеться ювілейний «Діалог двох культур» / Г. Нагорнюк // *Monitor Wołyński*. – 2014. – 28 серп. – С. 8.
22. Національний склад населення Тернопільської області Розподіл за громадянством та віком. Всеукр. перепис 2001 р. – Тернопіль, 2003. – 124 с.
23. Пейко І. Врятовані костели Поділля / І. Пейко // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 24 берез. – С. 3.
24. Пейко І. Діти з Гусятина відвідали Оборники Шльонські / І. Пейко // *Monitor Wołyński*. – 2015. – 9 верес. – С. 10.
25. Пейко І. Не залишаються осторонь / І. Пейко // *Monitor Wołyński*. – 2015. – 24 груд. – С. 15.
26. Пейко І. Урочистість у Сидорові / І. Пейко // *Monitor Wołyński*. – 2015. – 3 грудня. – С. 8.
27. Петренко Г. Свято Конституції 3 травня в Чорткові / Г. Петренко // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 12 трав. – С. 2.
28. Полонійне свято в Тернополі // *Monitor Wołyński*. – 2015. – 14 трав. – С. 3.
29. Польські організації Луцького консульського округу / Генеральне консульство Республіки Польща у Луцьку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.luck.msz.gov.pl/uk/wspolpraca_dwustronna/polonia_na_ukrainie/luck_ua_k_99/
30. Пронжинська Д. Польська школа в Кременці / Д. Пронжинська // *Monitor Wołyński*. – 2017. – 27 квіт. – С. 1,2.
31. Сорока М. Про жінок і для жінок / М. Сорока // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 24 берез. – С. 10.
32. Сорока М. Різдвяне колядування / М. Сорока // *Monitor Wołyński*. – 2015. – 24 груд. – С. 10.
33. Сорока М. Сентиментальні зустрічі / М. Сорока // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 15 верес. – С. 12.
34. Сорока М. 30 років у спільноті / М. Сорока // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 12 трав. – С. 1.
35. Сорока М. У Тернополі запишуватимуть спогади / М. Сорока // *Monitor Wołyński*. – 2017. – 23 лют. – С. 8.
36. Томчак М. Спогади з Кременця та про Кременець / М. Томчак // *Monitor Wołyński*. – 2015. – 23 лип. – С. 7.
37. У Тернополі відсвяткували День жінки // *Monitor Wołyński*. – 2017. – 23 берез. – С. 12.
38. Фриз П. Зустріч у Товаристві / П. Фриз, Г. Жирська // *Monitor Wołyński*. – 2016. – 10 берез. – С. 11.
39. Щербаков А. Польська громада в цифрах і фактах / А. Щербаков // Тернопіль вечірній. – 2000. – 26 лип. – С. 3.
40. Witaj, Maj, 3 Maj // *Monitor Wołyński*. – 2015. – 14 трав. – С. 3.

Актуальна інформація

Шостий з'їзд Національної спілки краєзнавців України

23 січня у приміщенні Інституту історії України Національної Академії наук України, відбувся VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України, який підводив підсумки роботи Спілки за 5 років. На з'їзді з доповіддю виступив голова правління Олександр Реєнт, були заслухані виступи голів мандатної і ревізійної комісії. Делегати від всіх областей України обговорили звітну доповідь, прийняли зміни до Статуту НСКУ, обрали нове Правління і голову Спілки, яким став Олександр Петрович Реєнт на наступні 5 років.

Від Волинської обласної організації НСКУ у роботі з'їзду взяли участь три делегати: директор Волинського краєзнавчого музею Анатолій Силук, декан історичного факультету СНУ імені Лесі Українки Анатолій Шваб і голова обласної організації Геннадій Бондаренко, який виступив на з'їзді при обговоренні звітної доповіді і розповів про діяльність ВООНСКУ.

Звіти Волинської та інших обласних організації можна прочитати на сайті НСКУ.

Члени ВООНСКУ директор Торчинського історичного Музею Олександр Мельник, завідувач Музею етнографії Волині СНУ імені Лесі Українки Світлана Чибирак, голова Камінь-Каширського осередку НСКУ Валерій Хитрик за значний особистий внесок у розвиток краєзнавчого руху нагороджені грамотами НСКУ. Навищу нагороду Спілки – звання «Почесний краєзнавець України» одержав відомий дослідник Луцька і Волині Володимир Пясецький. Геннадій Бондаренко одержав подяку від Міністерства освіти і науки України.

У цілому на з'їзді були намічені і схвалені шляхи розвитку краєзнавства і краєзнавчої освіти на наступні 5 років.

Геннадій Бондаренко

The sixth congress of the National Union of Local History of Ukraine

On January 23, at the premises of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, the VI Congress of the National Union of Local Linguists of Ukraine was held, which summarizes the work of the Union for 5 years. At the congress with the report was made by the chairman of the board Alexander Rient, the speeches of the chairmen of the mandate and the audit committee were heard. Delegates from all regions of Ukraine discussed the report, adopted the amendments to the NSCU Charter, elected the new Board and head of the Union, which became Oleksandr Petrovich Reent for the next 5 years.

Three delegates took part in the work of the Speaker of the Volyn Regional Organization of NSCU: the director of the Volyn Museum of Local History Anatoliy Siluk, dean of the Faculty of History SNU of Lesia Ukrainka Anatoliy Schwab and chairman of the regional organization Gennadiy Bondarenko, who spoke at the congress when discussing the report and told about the activities of UNSMS.

Reports of Volyn and other regional organizations can be found on the NSCU website.

Members of the UNCOMCU Director of the Torchinsky Historical Museum Oleksandr Melnyk, head of the Volyn Museum of Ethnography of the Ukrainian SSI Svitlana Chibrak, chairman of the Kamien-Kashirsky branch of the NSCU Valeriy Khitrik, for their significant personal contribution to the development of the regional lore movement, were awarded with certificates of NSCU. The well-known researcher of Lutsk and Volhynia, Volodymyr Piasetsky, received the award of the Union -the title "Honorary ethnographer of Ukraine". Gennady Bondarenko received thanks from the Ministry of Education and Science of Ukraine.

In general, at the congress, there were planned and approved ways of development of regional studies and local lore education for the next 5 years.

Gennady Bondarenko

Рецензії

УДК 9

Ігор Пасюк

Пасюк І.М. Рец.: на науково-популярне видання: Кравець А. І., Гуляницький В. С. «Волинськими стежками людських доль». – Луцьк: Луцький педагогічний коледж, 2015. – 128 с.

У колективній праці авторів підведено підсумки пошуково-красознавчої роботи суспільно-політичного клубу «Всесвіт» Луцького педагогічного коледжу (пошукова група Хмільовська Д., Мелех І., Лотвін В., Жемела М., Кравець І., Ющак А., Музика А.).

Перший розділ «Волинь напередодні Першої світової війни» присвячено визначенню ролі Волині у накопиченні військових сил напередодні військових дій, планів воюючих сторін, ходу мобілізації на Волині та початковому етапу війни у 1914-1916 рр. Заслуговує на увагу наведений процес допомоги органам влади у проведенні забезпечення продуктами населення регіону, особливості життя сільського та міського населення, загальний алгоритм евакуації біженців з краю.

У другому розділі «Прорив Південно-Західного фронту в 1916 р. та його наслідки» коротко йдеться мова про сутність та хід Луцького прориву, як прикладу військової стратегії того часу, що привела до значних змін як на території східного фронту так і в загальному ході війни.

Третій розділ «Бої на Стоході» присвячений вивченню ходу локальних боїв на р. Стохід, що відбувались у ході позиційних боїв на території нинішнього Рожищенського району Волинської області. Цікавими даними є передруковані матеріали учасників цих боїв з історії Лейб-гвардії Преображенського та Лейб-гвардії Фінляндського полків, що вийшли друком у еміграції.

У четвертому розділі «Волинськими стежками людських доль» міститься інформація про діяльність історичних Чільне місце відводиться біографічним даним про наших земляків – учасників Першої світової.

У п'ятому розділі «Сестри милосердя» проаналізовано роль жінки на війні у системі медицини. Приведено дані з діяльності Зінаїди та Євгенії Гуляницьких та Софії Хіцевич. Цікавими є і фотографії того періоду, що відображують діяльність сестер милосердя.

У шостому розділі «Меморіальний комплекс «Pro Patria» За Батьківщину» висвітлено проблему зниклих захоронень на прикладі відомого меморіалу в Луцьку. У додатку дано виписку з книги Д. П. Оськіна «Записки прапорщика» із збірника, що вийшов у 1998 році у видавництві «Воєніздат» У ній описуються події під містом Радзивиловом.

Дослідження, виконано на актуальну тему, має наукову і практичну цінність. Результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі при викладанні дисципліни «Військова історія», «Краєзнавство» майбутнім фахівцям історичного напрямку, хоча і потребує подальшого вивчення історіографії залучення маловідомих фактів з життя волинян, як учасників Першої світової, так і місцевого населення – переселенців та тих хто перебували під окупованою територією. Рекомендовано також і залучення фотографій та світлин, яких зараз є у достатній кількості.

персоналій на Волині

УДК 9

Геннадій Бондаренко**Сповідь освітянки. Рец. на кн.: Кондратович О. П. На перехрестях долі. Спогади.
– Луцьк : Надстир'я, 1016. – 328 с.**

Спогади Олександри Кондратович – це книга підручник, до якої сама собою напрашується назва «Сповідь освітянки». Адже містить у собі той зміст і ту мету, що підтверджується життям Олександри Павлівни. Попри поважний вік, Олександра Павлівна і нині «не дозволяє своїй душі лінуватись», поспішає фіксувати час і події. Це засвідчує і рецензована книга спогадів, яку сміливо можна назвати романом, і нові статті в пресі, і виступи на наукових конференціях.

«На перехрестях долі» - праця члена Національної спілки краєзнавців України, удостоєного звання Почесного краєзнавця нашої держави, і є не просто спогадами про життя і творчість людини. То – книга-сповідь освітянки, яка все своє життя запалювала свічки в душах людей – свічки надії на краще життя кожного і на кращу долю України, у чому в Олександри Павлівни не виникало сумнівів і чому вона вірою та правдою служить упродовж усього свого життя.

Автор широко послуговується говірковими лексемами, які передають неповторну барвисту мову поліщуків (або полісян). Книга насичена історичними фактами місцевого і державного значення, які творять суспільне тло життя родини Кондратовичів та її земляків і друзів.

Важливо те, що книга насичена позитивом і запрошує до сприйняття минулого і людей такими, якими вони були щирими, добрими і з високою мораллю, хоча і вказує на негідну поведінку тих окремих, які зустрічаються на дорогах життя. Тому

крізь роки і сторінки її життя проходять Леся Українка, Тарас Шевченко, Василь Сухомлинський, Ліна Костенко, Олекса Ошуркевич, цілий ряд вчителів та учнів, з якими довелося бути у різних життєвих ситуаціях.

Кожний розділ сповіді Олександри Павлівни пронизаний любов'ю. Любов до рідних, поліського краю, до України. Олександра Павлівна навчала цієї любові і своїх учнів, і тих, хто був поруч, – на уроках, у позакласній роботі, власними вчинками та всім своїм життям. Зворушує, мабуть, точніше буде сказати, заворожує її любов до рідної матері. У книзі вона – матуся, ненечка, матінка. Ще в дитинстві зрозуміла, наскільки крихке здоров'я цієї найдорожчої для кожного з нас людини. Тому постійно підставляла їй своє спочатку дитяче, а згодом доросле плече, у неповних двадцять років забрала до себе. «Тільки й життя було, що в батьків до заміжжя (до п'ятнадцяти з половиною років – Авт.), та в тебе на старості. А то все було пекло без кінця і краю», – скаже на схилку віку своїй дочці мати. Такими є й інші її книги, сповнені щирої і самовідданої любові до Поліського краю.

Аналізуючи текст, приходиш думки: його авторка уперто долала перепони та загрози на власній життєвій дорозі, але дивним чином відчувала небезпеки, що чатували на близьких людей і знайомих та сміливо кидалась на допомогу, при цьому забуваючи про себе саму. Усе своє життя Олександра Павлівна плідно працює, домагаючись неабияких успіхів на кожній ділянці, куди посилала її доля.

Втім, ця книга заслуговує на те, щоб кожний вчитель, особливо вчителі-початківці, мали можливість ознайомитись з її змістом і могли почерпнути з неї ті премудрості життя, які роблять вчителя головною діючою особою у класі та в школі. Коли вчитель стає тією постаттю, яка потрібна батькам і дітям.

УДК 94(477.8)»1944–1945»

Оксана Каліщук**Рец. на книгу: Микола Жулинський. Моя Друга світова: роман-хроніка в голосах. – К., : Ярославів Вал, 2016. – 416 с.**

Відомому, знаному українському літературознавцю, критику, письменнику, політичному і громадському діячеві, академікові НАН України, волинянину Миколі Жулинському належить ця незвичайна книга, яка вже отримала визнання – «Моя Друга світова». Новий художньо-документальний роман отримав Всеукраїнську премію імені Уласа Самчука; книга увійшла до під номінації «Біографії / Мемуари» номінації «Минувшина» 18 Всеукраїнського рейтингу «Книжка року-2016»; наприкінці минулого року «Українська літературна газета» провела рейтинг 10 подій літературного сезону 2016 р. до якого увійшла книга Миколи Жулинського.

Незвичайність книги визначає жанр, окреслений автором як «роман-хроніка в голосах». Свого часу Микола Жулинський зізнався, що «хочу зробити таку книжку, щоб її жанр неможливо було визначити. Це історичне дослідження, розповіді живих зараз людей і тих, кого давно немає. Залишилися тільки їхні могили на кладовищі і від їхнього імені розповідаю їхні історії, які сам чув від живих. Це буде стилізація розповідей. Додаю художні новели. Хочу створити колаж, щоб читач не зрозумів, де документальна інформація...». І слід визнати, що цей задум вдався. Адже, «Моя Друга світова» - це книжка водночас й глибоко особистісна, виношена, пропущена через незабутні дитячі спогади (Микола Григорович народився у серпні 1940 р.), через незагоєну рану – пам'ять про батька, який пройшов усіма колами пекла воєнного лихоліття, й історично об'єктивна (підкріплена фаховими дослідженнями), багатопланова, панорамна (адже ходить про долю тисяч, сотень тисяч, мільйонів людей, зрештою про долю цілого нашого народу). Як влучно зауважила донька автора Олеся «це переплетення дитячих вражень, історичних фактів і людських трагедій у вирі Волинської трагедії».

Такий підхід є чи не єдино правильним (слухним). Адже, історія – це не тільки мова фактів, подій, хроні, вона проходить крізь людські долі. Хоча це й ускладнює сприйняття твору. Як зізнався, наприклад, Олександр Положинський, для нього це «непроста книжка, не скажу, що все зрозуміло, зокрема, що стосується композиції...».

На перший погляд у романі Миколи Жулинського події розгортаються на «мікрорівні» – як їх запам'ятали сам автор, який чимало бачив на власні очі, мешканці с. Новосілки. Але це тільки перша лінія розповіді. Насправді оповідь має й інші виміри: крім художньої реконструкції ситуації, відтворення у пам'яті і збагачених авторським осмисленням, мовою фактів і документів, розкривається ширша суть, якої ще не могли збагнути учасники та очевидці подій. Це своєрідний «макрорівень». І ще одна лінія, яка найбільше вражає і викликає довіру, складає особливу цінність – це те, що у творі отримало назву «голоси людей»: задокументовані свідчення (розповіді) односельців. Голос батька – Григорія Жулинського, голоси сусідів, ровесників і старших людей, які пережили трагедію Другої світової війни і розповідають про це з притаманною кожному інтонацією, характером, стилем мовлення, з розкриттям неповторної долі кожного, через чиє життя перекотилися «перші совіти», війна, німці, поляки, поліцаї, ОУН і УПА, червона армія, «другі совіти»...

Події Починаються з вересня 1939 р., коли Волинь перейшла з Другої Речіпосполитої до СРСР. Не оминув автор на сторінках свого твору жахливого злочину початку радянсько-німецької війни – розстрілу в'язнів радянських тюрем. Ймовірно, тоді в Західній Україні було розстріляно від 40 тис. до 50 тис. осіб. У романі ж ця сторінка постає на прикладі Дубенської в'язниці.

Але, як на мене, наскрізною червоною ниткою через усю книгу проходить тема волинської трагедії, протистояння між українцями і поляками. Саме вона є однією з основних, чільних, центральних у творі. Слід зауважити, що це не перше звернення Миколи Жулинського до цієї делікатної теми (ще 2003 р. світ побачило видання «Поминаймо у скорботі, але не в гніві. Українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 рр.»). Виважене слово, підкріплене історичними даними та свідченнями односельців, яким пощастило вижити, непідробний сум над пам'яттю загиблих поляків та українців роблять думку автора авторитетною для читачів, змушують прислухатися до його погляду.

Важливо, що у «Моїй Другій світовій» Микола Жулинський виходить з декількох важливих засад. По-перше, він не починає шукати винних, не прагне покласти всю відповідальність на одну зі сторін конфлікту, не прагне виступати у ролі «судді». Адже, як каже житейська мудрість, - між сусідами буває різного.

У творі Миколи Жулинського постає реальна, неприкрашена правда життя, багатогранна, неоднозначна, складна. Мозаїчне панно з невігаданих історій волинян, історичних документів, роздумів автора підводить читача до думки про те, що не буває чорного й білого, абсолютно правих і абсолютно винних: «Чи чинили зло українці, намагаючись вибороти незалежність України шляхом звільнення своїх етнічних земель як з-під влади Польщі, так і фашистської Німеччини та СРСР? Так. Чи чинили злочини поляки, намагаючись відновити Річ Посполиту в межах до 1939 року? Так».

Хоч, з іншого боку, іншою важливою тезою є: ми, українці, боролися на своїй, прабатьківській, рідній землі, боролися не маючи держави... Адже нікому не секрет, що на Волині українці становили 70 % усіх мешканців. І як слушно зауважує Микола Жулинський: «Рано чи пізно, але польські боївки мали зіткнутися протиборстві з українськими національними угрупованнями, бо останні ніяк не сприймали ідеї відновлення Речі Посполитої в кордонах до 1939 р.» (с. 173). Ні українці, ні поляки не уявляли своєї державності без волинських теренів.

По-третє, попри все – це книга про те, як життя перемагає смерть, а свобода долає рабство. А ставлення до двох тиранів, які втягнули мільйони у вир воєнного лихоліття висловлене у книзі чітко та однозначно: «І Гітлер, і Сталін – обоє звірі, в обох число шістсот шістдесят шість. А дракон... Дракон – то Сатана, який вислав з неба звірів на землю» (с. 413).

Весь текст книги, як на мене, виглядає вербальним відтворенням прагматичної позиції – сьогодні, коли десятиліття відділяють нас від жаху Другої світової війни загалом і «волинської різанини» зокрема, головна мета для всіх українців і поляків – зберегти пам'ять про страшне лихоліття, аби кривавий розгул смерті на цих землях ніколи не повторився.

Волинезнавча література

Анатолій Семенюк. Люблю цей світ: бібліографічний покажчик / Центр. районна б-ка ; упоряд О. Ткачук, Л. Юрченкович. – Ковель, 2016. – 80 с.

Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, Житомирської обласної організації НСКУ. Випуск 52 / П. С. Скавронський. – Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2015. – 496 с.

Бондаренко Г. В. Історична топоніміка Волинської області : назви населених пунктів / Г. В. Бондаренко, В. В. Кихтюк. – Луцьк : Надстир'я, 2016. – 368 с.

Бортніков Сергій. Замок королеви Бони. Пригодницький роман з ілюстраціями.- К. : Укр. письменник, 2016. – 272 с.

Вельма Микола. Публіцистика (газета «Вісті Ковельщини», 2013-2015 рр.) / Микола Вельма. – Ковель, 2016. – 70 с.

Волинська обласна філармонія / Керів. та автори проекту С. І. Єфіменко, В. В. Москаленко. – Луцьк : Надстир'я, 2015. – 144 с.

Волинський вісник : наук зб. Вип. 8 / Упоряд А. Силук. – Луцьк, 2016.

Гаврило Остапенко (1892-1971). «На спомин про Луцьк». Із колекції Волинського краєзнавчого музею. – Луцьк : Ініціал, 2016. – 6 с., іл.

Герої – 2014. Спецвипуск газети «Волинь» / Голов. ред. О. Згоранець – Луцьк, 2015. – 72 с., іл.

Дем'янюк Олександр. Волинський пантеон: Схід – 2014 / Олександр Дем'янюк, Геннадій Гулько. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2015. – 60 с.

Дем'янюк Олександр. Волинський пантеон: Схід – 2014 / Олександр Дем'янюк, Геннадій Гулько. 2-е вид., переробл. і допов. – Луцьк : Айс Принт, 2015. – 132 с.

Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського патріархату 18 травня 2017 року. – Луцьк : ЕІКОН, 2017. – 382 с.

Дзвони в історії і культурі народів світу. Науковий збірник. Випуск 6. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції / Укладач та відпов. за випуск Г. Марчук. – Луцьк : Твердиня, 2016. – 124 с.

Дзвони в історії і культурі народів світу. Науковий збірник. Випуск 7. Матеріали VII Міжнародної науково-практичної історико-краєзнавчої 23 серпня 2017 р., м. Ківерці / Укладач та відпов. за випуск Г. Марчук. – Луцьк : Твердиня, 2017. – 72 с.

Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового. Науковий збірник. Матеріали Других Всеукраїнських читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового, смт Торчин, 29 вересня 2016 року. – Луцьк : Пульс, 2016.

Історія та сучасність православ'я на Волині. Матеріали VII науково-практичної конференції 8 листопада 2016 року. – Луцьк, 2016.

Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2016 рік / упр. культури Волин. ОДА ; Волин. краєзн. музей ; Волин. ДОУНБ ім. Олени Пчілки; ред.-упоряд.: Є. І. Ковальчук, А. А. Панагайба. – Луцьк : Терези, 2015. – 366 с.

Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2017 рік / упр. культури Волин. ОДА ; Волин. краєзн. музей ; Волин. ДОУНБ ім. Олени Пчілки; ред.-упоряд.: Є. І. Ковальчук, А. А. Панагайба. – Луцьк : Терези, 2016. – 288 с.

Камінь-Каширський народний краєзнавчий музей. Путівник – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2016. – 15 с., іл.

Ковальчук Євгенія Іванівна. Науковий доробок. Бібліографічний покажчик / Відпов. ред. А. Силук. – Луцьк-Ковель, 2016. – 44 с. (Волинський краєзнавчий музей).

Кравець А. І., Гуляницький В. С. Волинськими стежками людських доль. – Луцьк : Луцький педагогічний коледж, 2015. – 128 с.

Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Ч. 16 – Луцьк, 2016. – 131 с.

Луцьк стародавній. Пам'ятки Старого міста / Відпов. за випуск Павло Рудецький. – Луцьк : Терези, 2015. – 128 с., іл.

Марчук Галина, Севрюкова Надія. Мідний голос віків. – Луцьк : Твердиня, 2017. – 156 с., іл.

Модест Левицький в історії України і Волині та проблеми формування інтелектуальної еліти.

Наук. зб. Вип. 60. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, м. Луцьк, 15-16 грудня 2016 року / Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2016.

Мельник О. Торчинський історичний музей ім. Григорія Гуртового. – Луцьк : Ініціал, 2017 – 8 с., іл.

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Леся Українка і родина Косачів в історії та культурі України та Волині. Наук. зб. Вип. 57. Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 145-річчю від дня народження Лесі Українки. с. Колодяжне на Волині, 24-25 лютого 2016 року / Ред. група : Г. Бондаренко, В. Комзюк, А. Силюк. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016.

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Наук. зб. Вип. 58. Матеріали LVIII Міжнародної наукової конференції, Луцьк-Маневичі, 5-6 липня 2016 року. / Ред. група : Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. – Луцьк, 2016.

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Голодомор в Україні 1946 – 1947 років: причини, перебіг, наслідки. Західна Україна в контексті голодомору. Науковий зб. Вип. 59. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, приуроченої 70-річчю трагедії українського народу – голодомору 1946-1947 років, м. Луцьк. 25-26 листопада 2016 року – Луцьк, 2016. – 202 с., іл.

Минуле і сучасне Волині й Полісся. Етнографічне музейництво в Україні і на Волині. Науковий зб. Вип. 61. Матеріали П'ятої Волинської науково-етнографічної конференції, 27-28 квітня 2017 року. м. Луцьк. – Луцьк, 2017. – 228 с.

Олена Пчілка – дітям / Упорядники Віра Комзюк і Наталія Пушкар. – Львів : Апріорі, 2015. – 76 с., іл.

Остапюк О. Любомльський краєзнавчий музей. – Луцьк : Ініціал, 2016. – 8 с., іл.

Пась Н. Камінь Каширський народний краєзнавчий музей. – Луцьк ; ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2016. – 16 с., іл.

Роль особистості в Церкві. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Луцьк : ЕІКОН, 2016.

Семенюк Анатолій. Ковельщина: історія, слава і доля: Науково-краєзн. нариси / Анатолій Семенюк. – Луцьк-Ковель : Надстир'я, 2015. – 540 с.

Середюк Олександр. Україна. Хроніка подій від Майдану – до АТО. Публіцистичні статті / Олександр Середюк. – К. : Вид-во ФОП Стебляк, 2015. – 340 с, іл.

Сорока Юрій. За Україну, за її волю, за її долю. Наук.-док. видання / Ю. М. Сорока. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2013. – 208 с.

Станєвський Тадеуш. У кігтях двоголового орла (1898 – 1992) / Упоряд. і автор вступної статті М. Костюк. – Луцьк : ІВВ ЛНТУ, 2017. – 84 с. + іл.

Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск XII. Матеріали XII наукової конференції «Любартівські читання» / Відпов. за випуск П. Рудецький. – Луцьк : ФОП Сікачова В. А., 2016.

Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛКЗ. Вип. 13. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2017. – 424 с., іл.

Торчинський історичний музей імені Г. О. Гуртового. – Луцьк : Ініціал, 2017. – 6 с., іл.

Фонд рідкісних і цінних видань – перлина книжкових збірань головної бібліотеки Волині. – Луцьк : Терези, 2015. – С. 34.

Відомості про авторів

Бондаренко Геннадій – Голова ВОНСКУ, директор Центру дослідів Волині при СНУ імені Лесі Українки, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Верба Тарас – науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею

Гарбарук Альона – кандидат історичних наук, завідувач кафедри суспільних дисциплін Луцького педагогічного коледжу

Гулько Геннадій – Почесний краєзнавець України

Демянюк Олександр – проректор ВШПО, доктор історичних наук, професор

Дмитренко Алла – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Каліщук Оксана – доктор історичних наук, професор кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Качковська Леся – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Кравець Анатолій – викладач–методист кафедри суспільних дисциплін Луцького педагогічного коледжу

Лазарук-Кузьміна Ірина – викладач кафедри словесних дисциплін Луцького педагогічного коледжу

Локайчук Світлана – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Машенко Наталія - а

Охріменко Григорій – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею

Пасюк Ігор – директор Волинського регіонального музею українського війська і військової техніки

Петрович Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Скакальська Ірина – доктор історичних наук, доцент кафедри української філології та суспільних дисциплін Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка

Скляренко Наталія – кандидат мистецтвознавства, доцент Луцького національного технічного університету

Шабала Ярослав – доктор історичних наук, професор, зав.кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Шваб Анатолій – доктор історичних наук, професор кафедри нової новітньої історії України, декан факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного

університету імені Лесі Українки

Якименко Микола – кореспондент газети «Голос України», Почесний краєзнавець України